

Inhoudsopgave

Inleiding	2
De gang van zaken bij een overlijden	8
Uitvaartpersoneel en verontreiniging	22
De vergelijking met Japan	39
Eindconclusie	57
Literatuurlijst	61
Bijlage 1: Het reliëf van de tombe van de Haterii	65
Bijlage 2: Het reliëf van de sarcofaag van Amiternum	66

Inleiding

Eén van de kenmerkende aspecten van een cultuur is de manier waarop de doden worden behandeld en bezorgd. De verschillende rituelen en handelingen die plaatsvinden bij een overlijden kunnen sterk verschillen per cultuur. Een voorbeeld hiervan brengt Cicero naar voren in zijn *Tusculanae disputationes*, geschreven in 45 voor Christus:

De Egyptenaren balsemen hun doden en plaatsen ze in hun huis; de Perzen bedekken de doden voordat ze begraven worden met was, zodat de lichamen het langst mogelijk behouden blijven; bij de Meden is het gebruikelijk om de doden niet te begraven, tenzij ze eerst door wilde dieren in stukken zijn gescheurd.¹

Het verschillen van handelingen bij een overlijden kan niet alleen per cultuur verschillen, maar ook per tijd. Om een graf heden ten dage legitiem te maken, is het niet nodig om op het graf een zeug te offeren aan Ceres, terwijl dit wel nodig was om een Romeins graf legitiem te maken.² Handelingen kunnen ook verschillen binnen een cultuur, bijvoorbeeld tussen rijk en arm of mannen en vrouwen. Toch zijn er naast de verschillen van handelingen tussen culturen ook veel overeenkomsten te vinden; vooral tussen hedendaagse handelingen en handelingen na het overlijden van een Romein.

Als er in Nederland iemand overlijdt, vinden er verschillende vaststaande handelingen plaats. Zo wordt in de meeste gevallen het lichaam van de overledene meegenomen naar een uitvaartcentrum waar het vervolgens wordt gewassen, aangekleed en eventueel geknipt of opgemaakt. De nabestaanden kunnen ook ervoor kiezen om het verzorgen zelf uit te voeren met de hulp van een professionele verzorger. Na de verzorging wordt het lichaam gekist en kan het tot maximaal zes werkdagen na overlijden opgebaard worden voor bezoek van de familie. Na deze periode van opbaring wordt het lichaam in de meeste gevallen begraven of gecremeerd. De uitvaartleider heeft vanaf het moment van overlijden tot de lijkbezorging het meeste contact met de directe nabestaanden. Hij/Zij neemt de meeste taken van de familie uit handen zodat zij zonder veel afleiding het verwerkingsproces kunnen starten. Naast de uitvaartleider en de verzorgers kunnen er ook andere personen de familie bijstaan. Zo zijn er chauffeurs van rouwauto's en volgauto's; dragers die de kist dragen voor en na de

¹ Cicero, *Tusculanae disputationes* 1.45.108. Vertaling door auteur op basis van de Engelse vertaling door J.E. King (Loeb). Alle volgende vertalingen van primaire bronnen ook door auteur op basis van vertalingen uit de Loeb serie, tenzij anders vermeld.

² Cicero, *de Legibus* 2.22.57.

plechtigheid en uitvaartpersoneel die zorgen dat de familie de overledene kunnen bezoeken. Kortom, er zijn veel verschillende personen die zorg dragen voor het goede verloop van een uitvaart van het moment van sterven tot het moment van lijkbezorging.

Deze specialisten kwamen in de Oudheid ook voor. Enkele voorbeelden van deze specialisten zijn *pollinctor* (assistent uitvaartleider) en *dissignator* (ceremoniemeester van een processie).³ De houding tegenover deze personen was erg negatief en was niet te vergelijken met de houding tegenover de personen die heden ten dage in de uitvaartbranche werkzaam zijn. Tegenwoordig is het niet vreemd als iemand werkt als uitvaartleider of de familie bijstaat bij het verzorgen van een overledene. Mensen zijn geïnteresseerd in deze bedrijfstak en zien het als beroepen die nodig zijn. In de Oudheid was deze interesse ook aanwezig, maar werd hij overschaduwd door een negatief beeld van de personen die deze beroepen uitoefenden. Door het constante contact met de doden en de dood waren deze personen op meerdere manieren verontreinigd en waren ze een gevaar voor de balans en het welzijn van de samenleving. Ze werden gemarginaliseerd, verbleven noodgedwongen aan de rand van nederzettingen en mochten de stad enkel betreden als er iemand overleden was en als ze opvallend gekleed waren om mensen te waarschuwen voor hun verontreinigde staat.

Toch vervulden deze personen verschillende rollen. Zo konden deze specialisten worden ingehuurd bij het verzorgen van de overledene of bij het rouwen, een belangrijk onderdeel van de Romeinse begrafenisrituelen. Ze konden de familie bijstaan of konden alle taken van de familie overnemen. Het inhuren van een uitvaartleider of klaagvrouwen was een manier van statusvertoon en kon deze status vergroten. Dat het inhuren van deze professionals veel voorkwam, blijkt uit het feit dat de behoefte ontstond om vanaf de vroege keizertijd formele contracten op te stellen tussen de verschillende begrafenisondernemers en hun cliënten.⁴ Hiernaast was het bestaan van deze beroepen nodig om logistieke redenen. Het sterftecijfer in de Oudheid was erg hoog. Vooral in een grote stad als Rome, waar veel mensen dicht op elkaar woonden, vond veel sterfte plaats. Bodel schat dat er in Rome per jaar 30.000 mensen stierven, een schatting die neerkomt op 82 mensen per dag.⁵ Een groot deel van deze overledenen, ongeveer 1500 op jaarbasis, zal het ongeluk hebben gehad om niet te zijn begraven of gecremeerd, maar om achtergelaten te zijn in de straten van Rome. Deze

³ H.I. Flower, *Ancestor masks and aristocratic power in Roman culture* (Oxford 1996) 94; J.M.C. Toynbee, *Death and burial in the Roman world* (Londen 1971) 45.

⁴ V.M. Hope, *Death in ancient Rome: a sourcebook* (Londen 2007) 91-2.

⁵ J. Bodel, 'Dealing with the dead: undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome' in: V.M. Hope en E. Marshall (eds.), *Death and disease in the ancient city* (Londen 2000) 128-151, aldaar 129.

personen hadden niemand om na de dood de nodige rituelen uit te voeren. Het weghalen van deze doden, om hygiënische en religieuze redenen, werd uitgevoerd door de professionele uitvaartondernemers. Een deel van het algemene welzijn van de stadsbevolking lag dus in de handen van deze beroepsgroep.

Er bestond dus een bepaalde dubbelzinnigheid over het beeld van de uitvaartondernemers, maar het negatieve beeld overheerst duidelijk in de weinige antieke bronnen die zijn overgeleverd.⁶ Toch is de wisselwerking tussen de uitvaartondernemers, die werden geweerd en verbleven aan de rand van de stad, en de ‘rest’ van de bevolking onduidelijk. Ze vervulden een sociale, noodzakelijke en gemeenschappelijke rol, maar waren het sociale uitschot van de samenleving. De onduidelijkheid beperkt zich niet alleen tot de relatie tussen de uitvaartondernemers en de gemeenschap, maar komt ook naar voren bij de onderlinge relatie tussen uitvaartondernemers en het takenpakket van de verschillende beroepen in de Romeinse uitvaartbranche. Het doel van dit onderzoek zal zijn deze onduidelijkheid weg te nemen en zowel het functioneren van de verschillende soorten uitvaartondernemers als de reden voor de negatieve relatie tussen de uitvaartondernemers en de gemeenschap vast te stellen. Dit onderzoek zal zich beperken tot de stad Rome en de periode van 150 voor Christus tot 150 na Christus (late Republiek-vroege keizertijd).

Om dit doel te bereiken moet allereerst elk mogelijk aspect van een Romeinse begrafenis worden vastgesteld. Dit is nodig om een zo duidelijk mogelijk beeld te krijgen van de werkwijze en gang van zaken bij het overlijden van een Romein. Alle bekende handelingen die voorkwamen bij een overlijden kunnen namelijk een rol spelen bij het vaststellen van het beeld van uitvaartpersoneel. Het vaststellen van de procedure en het verloop van Romeinse begrafenissen wordt echter bemoeilijkt door het fragmentarische karakter van het bronnenmateriaal.

Nadat er een zo gedetailleerd mogelijk beeld van Romeinse begrafenissen is gevormd, zal gekeken worden naar de specifieke verontreinigende handelingen van een begrafenis. Deze handelingen zullen in verband worden gebracht met de verschillende uitvaartberoepen, waarna zal worden vastgesteld in hoeverre deze handelingen bijdroegen aan het negatieve beeld van de uitvaartondernemers. Duidelijk zal worden of het vooral deze handelingen waren die verontreinigend waren of dat ze relatief weinig verontreiniging met zich meebrachten. Ook zal hier de onderlinge relatie tussen uitvaartspecialisten en hun takenpakket behandeld

⁶ Catullus, *Carmina* 22.10-11, 59.5; Cicero, *Pro Rabirio Perduellionis Reo* 11; Martialis, *Epigrammata* 3.93.26-7.

worden. Was er een bepaalde hiërarchie binnen deze beroepen en waren bepaalde personen meer verontreinigd dan anderen? En welke soorten verontreiniging kunnen worden onderscheiden? Deze vragen zullen hier beantwoord worden.

Als laatste moet de wisselwerking tussen het uitvaartpersoneel en de gemeenschap onderzocht worden. Op welke manieren was er nu precies contact tussen de twee groepen en welke specifieke afspraken golden op dit gebied? Er zijn verschillende mogelijkheden die naast het fragmentarische bronnenmateriaal uit de Oudheid voor meer inzichten kunnen zorgen. Eén van deze manieren is een case-study. Volgens sommige onderzoekers kan het mogelijk zijn geweest dat Rome in de vroegste tijd een ‘ancestor worshipping society’ was en dat elementen van deze fase zijn blijven bestaan binnen de Romeinse religie.⁷ Vooral de sterke afkeer tegen uitvaartpersoneel zou een kenmerk zijn van een dergelijke samenleving: Watson stelt in zijn werk dat in de Kantonese samenleving (een ‘ancestor worshipping society’) de periode na de dood wordt gezien als een marginale staat waarin het gevaarlijke lichaam veranderd in een gevestigde voorouder.⁸ Personen die hun inkomsten halen uit de dood, zijn werkzaam in deze marginale staat en bestaan uitsluitend in deze marginale staat. Een onderzoek naar de positie van uitvaartondernemers binnen een andere voorouder vererende gemeenschap kan mogelijk tot nieuwe inzichten of bevindingen leiden over de Romeinse uitvaartondernemers. De gemeenschap die zal worden vergeleken met die van Rome zal die van Japan zijn. Japan heeft een uitgesproken, unieke manier van voorouderverering en de maatschappelijke positie van uitvaartpersoneel in deze samenleving zou kunnen leiden tot een beter begrip van de Romeinse situatie.

De soorten primaire bronnen die zullen worden gebruikt zijn literair, epigrafisch en archeologisch. Er moeten enkele kanttekeningen worden geplaatst bij de bronnen. Allereerst moet de eenzijdigheid van het bronnenmateriaal genoemd worden. Dat de literaire bronnen vooral het beeld schetsen dat zal hebben bestaan bij de elite, is algemeen bekend: dit is het algemene probleem met het Romeinse literaire bronnenmateriaal. Ook bij het epigrafische bronnenmateriaal zijn het vooral grafstenen en reliëfs van rijkere Romeinen die overgeleverd zijn; het overgrote merendeel van de Romeinse bevolking had geen geld voor een individueel graf en zeker niet voor een gedenkmonument.

⁷ H. Lindsay, ‘Death-pollution and funerals in the city of Rome’ in: V.M. Hope en E. Marshall (eds.), *Death and disease in the ancient city* (Londen 2000) 152-172, aldaar 157.

⁸ J.L. Watson, ‘Funeral specialists in Cantonese society: pollution, performance and social hierarchy’ in: J.L. Watson en E.S. Rawski (eds.), *Death ritual in late imperial and modern China* (Oxford 1988) 109-134, aldaar 130.

Als tweede moet rekening worden gehouden met het feit dat het bronnenmateriaal wat voor handen is, gefragmenteerd is. Er is geen bron die een begrafenis compleet van het moment van overlijden tot de lijkbezorging beschrijft. Het beeld van een begrafenis moet hierdoor uit fragmentarische bronnen worden opgebouwd waardoor dus nooit een historisch beeld, maar enkel een ideaalbeeld kan worden geschetst. De bronnen die dit ideaalbeeld mogelijk maken zijn hiernaast ook decennia van elkaar opgesteld, een feit dat het ideaalbeeld verder van het historisch beeld doet bewegen. Naast de verschillen in vorm en tijd, bestaan er ook nog economische, sociale en regionale verschillen tussen de bronnen. Ook kunnen de bronnen anders gelezen worden dan de auteur bedoeld had. Kortom, de bronnen voor handen zijn verre van ideaal voor het scheppen van een historisch beeld.

Het fragmentarische karakter van het bronnenmateriaal hangt ook samen met de veronderstellingen van de antieke auteur. Dat er weinig antieke auteurs zijn die geschreven hebben over hoe een begrafenis in zijn werk ging en welke rituelen plaatsvonden, is te verklaren door de aanname dat de lezer wist wat een uitvaart inhield en dat de auteur dit dus niet hoefde te noemen. De meeste informatie die uit literaire werken wordt gehaald over begrafenissen en rituelen, is informatie die tussen de regels door uit een bron kan worden gefilterd. Een voorbeeld hiervan is een deel van een gedicht van Tibullus waarin hij bedroefd is dat zijn moeder zijn as niet kan verzamelen en zijn zus geen parfum op het as kan doen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat wat Tibullus niet krijgt, bij een juiste begrafenis wel plaatsvond:

Blijf weg, Zwarte Dood. Ik heb geen moeder die mijn verbrande botten verzameld en tegen haar rouwende borst houdt; geen zuster die Assyrische parfums op mijn as doet en naast mijn graf weent.⁹

Er zijn enkele primaire bronnen die hier apart vermeld moeten worden. Deze bronnen geven gedetailleerde informatie die anders onbekend was gebleven. De beschrijving van een aristocratische begrafenis door Polybius uit de tweede eeuw voor Christus is één van deze bronnen. Niet alleen geeft Polybius een gedetailleerde beschrijving van de verschillende rituelen; hij wijst ook op het doel van de rituelen en het politieke en identiteitsvormende karakter van een aristocratische begrafenis.¹⁰ Naast de beschrijving van Polybius zijn er ook verschillende inscripties die van belang zijn. Zo is er een begrafeniswet overgeleverd uit de

⁹ Tibullus, *Elegiae* 1.3.5-8. Vertaling door auteur op basis van de Engelse vertaling van G. Lee, *Tibullus: Elegies* (Liverpool 1975).

¹⁰ Polybius, *Historiae* 6.53-4.

kolonie Puteoli, tegenwoordig bekend als Pozzuoli.¹¹ In dit regelement, de *Lex Puteolana*, staan lokale afspraken over het uitvoeren van zowel begrafenissen als executies. Het uitvoeren van executies was namelijk ook een taak van de ondernemingen die professioneel uitvaartpersoneel leverden. Veel van de regels in deze inscriptie kunnen ook van toepassing zijn geweest op de uitvaartondernemers van Rome. De *Lex Puteolana* is waarschijnlijk opgesteld in de Julio-Claudische periode.¹²

Naast deze geschreven bronnen zijn er ook twee belangrijke reliëfs die hier moeten worden genoemd. Als eerste is het reliëf uit de tombe van de Haterii van belang. Dit reliëf toont de opbaring van een overledene, bijgestaan door klaagvrouwen. Dit reliëf geeft één van de weinige visuele weergave van de fasen bij het overlijden van een Romein. Hierdoor is de beeldvorming niet alleen makkelijker; ook brengt het de informatie uit fragmentarische bronnen in één bron bijeen. Dit geldt ook voor het tweede belangrijke reliëf; het reliëf van de sarcofaag van Amiternum. Op dit reliëf staat een Romeinse begrafenisstoot afgebeeld, compleet met verschillende professionele uitvaartverzorgers. Het reliëf van de tombe van de Haterii is afkomstig uit de eerste eeuw na Christus; het reliëf uit Amiternum is vervaardigd in de eerste eeuw voor Christus.¹³

¹¹ Hope, *Death in ancient Rome*, 92-3 nr. 3.10.

¹² J.G. Cook, 'Crucifixion as spectacle in Roman Campania': *Novum Testamentum* 54.1 (2012) 68-100, aldaar 82.

¹³ J. Bodel, 'Death, the afterlife and other last things: Rome' in: S.I. Johnston (ed.), *Religions of the ancient world: a guide* (Cambridge 2004) 489-492, aldaar 490-1.

De gang van zaken bij een overlijden

Als eerste zal dus het gehele verloop van een Romeinse begrafenis behandeld moeten worden om de verschillende rituelen en handelingen duidelijk te krijgen. Duidelijk is echter dat er grote verschillen konden zijn tussen twee Romeinse begrafenis; een aristocratische begrafenis had meerdere handelingen en vervulde meerdere doeleinden, terwijl bij een begrafenis van een arme Romein alleen de kernrituelen werden uitgevoerd. Het beschrijven van een Romeinse begrafenis kan dus een onduidelijk geheel worden als bij elk ritueel moet worden vastgesteld welke sociale groep dit ritueel uitvoerde en in welke vorm. Om enigszins de overzichtelijkheid te behouden, is gekozen voor een verdeling van een Romeinse begrafenis in drie delen. Het eerste gedeelte behandelt de rituelen en handelingen die plaatsvonden in het huis van de overledene. Het volgende gedeelte zal de weg van het huis naar de laatste rustplaats behandelen. Als laatste zullen de rituelen en handelingen bij het graf worden vastgesteld. Hierbij zal ook worden gekeken naar de reinigingsrituelen en de verschillende manieren die de Romeinen hadden om hun voorouders te herdenken.

De rituelen in het huis

Een begrafenis kan niet plaatsvinden zonder een overledene; de start van een begrafenis valt dus samen met het overlijden van een persoon. Als het overlijden van een persoon werd verwacht en binnen een korte tijd plaats zou vinden, werden familie en vrienden verzameld rond het sterfbed zodat de stervende het leven zou laten in het bijzijn van zijn naasten. De Romeinen hadden een ideaalbeeld van hoe iemand moest sterven: het beste was als een persoon thuis stierf in zijn bed als gevolg van ouderdom, met zijn geest nog volledig intact en zijn naasten dicht bij hem.¹⁴ De aanwezige familie en vrienden hadden als functie de stervende op zijn gemak te stellen tijdens zijn laatste momenten, maar ook om hun eigen verdriet te kunnen uiten.¹⁵ Het meest naastverwante familielid gaf de overledene een laatste kus om de ziel op te vangen; het werd aangenomen dat deze het lichaam tijdens de laatste adem verliet.¹⁶ Nadat de laatste adem was uitgeblazen, sloot het familielid dat de ziel had

¹⁴ V.M. Hope, 'At home with the dead: Roman funeral traditions and Trimalchio's tomb' in: J.R.W. Prag, *Petronius: a handbook* (Chichester 2009) 140-160, aldaar 143.

¹⁵ Toynbee, *Death and burial*, 43.

¹⁶ *Ibidem*, 43-4.

opgevangen ook de ogen van de overledene en begon met het roepen van de naam van de overledene: de *conclamatio*.¹⁷

De *conclamatio* was het begin van de rouwperiode voor het huishouden. Het roepen van de naam van de overledene bleef met tussenpozen plaatsvinden tot de overledene was gecremeerd of begraven. Vanaf het moment van *conclamatio* was het huishouden *funestus* (verontreinigd door de dood); een staat die pas werd opgeheven als alle begrafenisrituelen waren voltooid.¹⁸ Tijdens deze periode hadden de familie en de overledene een marginale status: de familieleden konden niet deelnemen aan het alledaagse leven en de overledene werd nog niet tot de voorouders gerekend. Om aan te geven dat het huishouden verontreinigd was en een overledene in het huis aanwezig was, werden bij de voordeur van het huis dennentakken en een tak van de cipresboom geplaatst.¹⁹ Ovidius geeft in één van zijn gedichten uiting aan het verdriet dat hij naar alle waarschijnlijkheid niet volgens de gewenste normen zal sterven:

Ver weg op een onbekende kust zal ik sterven; deze plek maakt mijn lot ongelukkig. Mijn lichaam zal niet zwak worden op een bekend rustbed, en als ik dicht bij de dood ben zal er niemand zijn die voor mij weent; de tranen van mijn vrouw zullen niet op mijn gezicht vallen bijdragend aan de laatste momenten van mijn leven. Ik zal geen laatste woorden uiten; net zo min als een geliefde met een laatste weeklaag mijn ogen sluit. In plaats hiervan zal ik zonder begrafenisrituelen, zonder de eer van een tombe, onberouwd zijn in een barbaars land.²⁰

Er waren verschillende manieren van het uiten van verdriet tijdens of meteen na het moment van sterven. Vooral vrouwen speelden een belangrijke rol op het gebied van rouwen.²¹ Zo konden vrouwelijke familieleden ongecontroleerd schreeuwen, hun kleding verscheuren, meerdere keren op hun borst slaan, op de wangen krabben, aan de haren trekken of de haren verkleuren door er as of aarde doorheen te smeren.²² In Tafel X van de Twaalf Tafelen werd het krabben van de wangen verboden als het in relatie stond met het rouwen tijdens een begrafenis.²³ De andere uitingen van rouwen kwamen nog voor tijdens het einde van de

¹⁷ Hope, *Death in ancient Rome*, 94.

¹⁸ Bodel, 'Death, the afterlife and other last things: Rome', 490.

¹⁹ Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 16.40, 16.139.

²⁰ Ovidius, *Tristia* 3.3.37-46.

²¹ K. Mustakallio, 'Roman funerals: identity, gender and participation' in: K. Mustakallio, J. Hanks, H.-L. Sanio en V. Vuolanto (eds.), *Hoping for continuity. Childhood, education and death in Antiquity and the Middle Ages* (Rome 2005) 179-190.

²² Hope, *Death in ancient Rome*, 96.

²³ M.H. Crawford, 'XII Tabulae' in: Idem (ed.), *Roman statutes II* (Londen 1996) 555-722, aldaar 583.

Republiek en het begin van de keizertijd. Naast deze dramatische manieren van rouwen tijdens het sterven kon het ook stil zijn bij het overlijden van een persoon.²⁴ Deze stilte werd veroorzaakt door de schok van het overlijden en hield aan tot enkele momenten na het sterven waarna het dramatisch rouwen begon.²⁵ De meeste bronnen spreken echter over een (dramatische) uiting van rouw tijdens het sterven.

Nadat de dood was ingetreden moest het lichaam worden geprepareerd voor de uitvaart. Het lichaam werd allereerst van het sterfbed genomen en op zijn knieën op de grond neergezet. Dit werd gedaan om er zeker van te zijn dat de persoon daadwerkelijk dood was.²⁶ Hierna werd het lichaam op de grond gelegd en gewassen met warm water. Na het reinigen van het lichaam, werd het snel gezalfd, geparfumeerd en aangekleed om een snelle ontbinding van het lichaam tegen te gaan. De mannen kregen over het algemeen een toga aan; dit was bij alle sociale klassen gebruikelijk. Juvenalis maakt hierover een satirische opmerking in één van zijn werken; hij zegt dat in zijn tijd alleen de doden nog een toga droegen.²⁷ Alleen als de nabestaanden extreem arm waren, werd het lichaam in een zwart doek gewikkeld in plaats van een witte toga.²⁸ De familie trachtte in ieder geval de overledene zo mooi mogelijk aan te kleden.

De rituelen die thuis plaatsvonden na het overlijden van het familielid werden traditioneel uitgevoerd door de vrouwen van het huishouden. Vanaf het einde van de Republiek, toen de competitie tussen aristocratische families zijn hoogtepunt bereikte en het uitvaartpersoneel een steeds professioneler karakter kreeg, namen de professionele klaagvrouwen (*praeficiae*) en verzorgers (*pollinctores*) deze taken over van vrouwen van gegoede families.²⁹ De naam *pollinctores* is afgeleid van het poeder (*pollen*) dat door deze personen werd gebruikt om de verkleuring van het gezicht van de overledene tegen te gaan.³⁰ De verschuiving van de taken van de vrouwen van de familie naar het professionele uitvaartpersoneel wordt in de meeste gevallen toegeschreven aan het gemak van het uit handen geven van taken, de statusverhogende uitwerking van het inhuren van professioneel uitvaartpersoneel en de geruststelling bij de nabestaanden dat het inhuren van professionals min of meer een garantie was dat de rituelen op een juiste manier werden uitgevoerd.

²⁴ Lucanus, *Bellum Civile* 2.21-8.

²⁵ Hope, *Death in ancient Rome*, 96.

²⁶ Lindsay, 'Death-pollution', 162.

²⁷ Juvenalis, *Saturam* 3.171.

²⁸ Lindsay, 'Death-pollution', 163.

²⁹ Mustakallio, 'Roman funerals', 182.

³⁰ Plautus, *Poenulus* 63.

Tot nu toe waren de rituelen na de dood, afgezien van het gebruik van professioneel uitvaartpersoneel, hetzelfde voor alle sociale klassen van de Romeinse samenleving. Na de aankleding van de overledene veranderde dit. Voor de gegoede en aristocratische klassen vond hierna namelijk de opbaring (*collocatio*) plaats.³¹ De overledene werd op een *lectus funebris* (lijkbed) gelegd en opgebaard in het *atrium* van het huis, alwaar de opbaring maximaal zeven dagen kon duren.³² Tijdens deze periode van opbaring kon de uitvaart geregeld worden. De families die het niet konden veroorloven, zowel qua tijd als geld, om een overledene op te baren, sloegen dit optionele gedeelte over en gaven snel na het overlijden de uitvaart. Maar voor de gegoede en aristocratische families was de opbaring een manier om de status te laten zien en te vergroten.³³

Het beste voorbeeld van een opbaringsscene is overgeleverd via het reliëf van de tombe van de Haterii (Bijlage 1).³⁴ Dit reliëf toont een momentopname van een opbaring en geeft veel informatie over hoe een Romeinse opbaring moet worden voorgesteld. De wijdingsinscriptie van de tombe toont dat de overledene onderdeel was van een rijke familie van vrijgelatenen.³⁵ Op dit reliëf is een Romeinse vrouw opgebaard op een *lectus funebris* met een dubbel matras. Het bed wordt omringd door fakkels, een overblijfsel van de traditionele Romeinse begrafenis die 's nachts plaatsvond.³⁶ Ook konden er muzikanten, zoals fluitblazers, bij de opbaring aanwezig zijn.³⁷ Achter de overledene staat een man die een krans bij de overledene wil plaatsen met achter hem twee klaagvrouwen. Deze twee personen kunnen professionele klaagvrouwen zijn geweest.³⁸ Volgens Varro konden deze personen niet alleen de taken overnemen van de vrouwen van de familie; ze konden de vrouwelijke familieleden ook laten zien hoe de rouwklachten moesten worden uitgevoerd. Uit deze aanname blijkt de daadwerkelijke professionaliteit van het uitvaartpersoneel. Onder de overledene staan nog meer rouwende personen. Rechts van deze personen staan drie personen afgebeeld met de *pileus*, de kap der vrijheid.³⁹ Deze drie figuren waren waarschijnlijk

³¹ Bodel, 'Death, the afterlife and other last things: Rome', 490.

³² E.-J. Graham, *The burial of the urban poor in Italy in the late Roman Republic and early empire* (Oxford 2006) 28.

³³ Hope, *Death in ancient Rome*, 98.

³⁴ K.S. Freyberger en F. Sinn, *Die Grabdenkmäler 2: die Ausstattung des Hateriergrabes* (Mainz am Rhein 1996) nr. 5.

³⁵ W.M. Jensen, *The sculptures from the tomb of the Haterii II* (Ann Arbor 1978) 395.

³⁶ Hope, *Death in ancient Rome*, 101.

³⁷ Cicero, *de Legibus* 2.59.

³⁸ Varro, *de Lingua Latina* 7.70.

³⁹ Lindsay, 'Death-pollution', 163.

vrijgelaten slaven die zijn vrijgelaten via het testament van de overledene.⁴⁰ De tabletten die aan het voeteneinde liggen bevatten waarschijnlijk de tekst van haar testament.⁴¹ Aan weerszijden van de onderstaande rouwende personen staan twee kleine wierookbranders. Tijdens de opbaring werden er ook bloemen rond het bed gestrooid; waarschijnlijk stonden deze symbool voor de fragiliteit van het leven.⁴² De opbaring zal dus een relatief drukke aangelegenheid zijn geweest: er werd muziek gemaakt door verschillende muzikanten; er waren verschillende vrouwen die rouwklachten ten gehore brachten; de *conclamatio* zal meerdere keren zijn uitgesproken en familie en vrienden die hun laatste eer wilden bewijzen konden op willekeurige momenten binnenlopen.

De rituelen van het huis naar de laatste rustplaats

Net als de opbaring konden ook de rituelen tijdens de uitvaart naar de laatste rustplaats verschillen per sociale klasse. Een processie (*pompa*)⁴³ van een gemiddelde Romein begon bij het huis van de overledene en eindigde bij de laatste rustplaats van de overleden persoon. Veel van deze processies zullen van eenvoudige aard zijn geweest en zullen niet meer hebben voorgesteld dan de overledene gedragen door vier dragers met daarachter eventueel enkele in het zwart geklede familieleden.⁴⁴ De overledene zou in dit geval simpelweg van punt A naar punt B zijn gebracht. Dit gold niet voor de gegoede en vooral de rijkere klassen van de Romeinse samenleving.

Voor deze klassen van de samenleving vormde de processie één van de vele mogelijkheden om de status te laten zien en te vergroten. Vanwege het grotere belang van een processie voor deze groepen, was ook de invulling van de processie uitgebreider. Ten tijde van de late Republiek vormden deze processies een publiekelijk spektakel en trokken ze meer en meer publiek. Het gebruiken van een processie als middel in de competitie tussen aristocratische families had geen religieuze gevolgen. Een processie was namelijk een volledig seculiere onderneming; het had geen religieuze betekenis en kon daardoor gebruikt worden voor het tonen van het gewenste beeld van de overledene aan de toeschouwers zonder angst voor het verbreken van religieuze gebruiken.⁴⁵ De processie was dus geen vitaal

⁴⁰ Flower, *Ancestor masks*, 94.

⁴¹ Toynbee, *Death and burial*, 44.

⁴² Lindsay, 'Death-pollution', 163.

⁴³ Graham, *The burial of the urban poor*, 31.

⁴⁴ Ibidem; Martialis, *Epigrammata* 7.75.9-10.

⁴⁵ Graham, *The burial of the urban poor*, 31.

onderdeel van de begrafenisrituelen en kon door de lagere klassen bescheiden worden ingevuld. Dit wil echter niet zeggen dat de gedachte van zelfpresentatie niet bestond bij de lagere klassen van de Romeinse samenleving; ook zij probeerden een bepaald beeld naar de toeschouwers te communiceren als ze daar de middelen voor hadden.⁴⁶

De meest uitgebreide processies waren die van de elite tijdens de late Republiek. Ten tijde van de late Republiek hadden elitaire processies zelfs elementen van een triomftocht overgenomen.⁴⁷ Na de stichting van het Principaat door Augustus nam het publieke statusvertoon bij elitaire begrafeningen snel af; de keizer domineerde vanaf Augustus het publieke domein en de elite wilde niet concurreren met de keizer. De meeste uitgebreide begrafeningen werden vanaf het Principaat die van de keizer en leden van de keizerlijke familie; de basis voor deze begrafeningen werd echter wel gevormd door elitaire begrafeningen uit de Republiek.⁴⁸

De processie van een elitaire begrafenis begon net als elke processie bij het huis van de overledene. De overledene en het lijkbed werden op een grote baar (*feretrum*) gezet en door professionele dragers, vrijgelaten slaven of familiedragers op de schouders genomen.⁴⁹ Het dragen van een familielid of meester was een grote eer en de status van deze dragers kon bijdragen aan het statusvertoon van de overledene en de familie. Zo waren de dragers van Quintus Metellus Macedonicus, prominent generaal en politicus in de tweede eeuw voor Christus, zijn vier zonen waarvan één praetor was geweest, drie consul, twee een triomftocht hadden toebedeeld gekregen en één censor was geweest; een eer die volgens Plinius de Oudere maar voor weinigen was neergelegd.⁵⁰ Achter de overledene liepen de familieleden en andere belangstellenden, gekleed in donkere kleding. Het belangrijkste gedeelte van de elitaire processie was echter het gedeelte dat zich voor de overledene bevond.

Aan het begin van de processie liepen muzikanten. Deze konden bestaan uit hoornblazers (*siticines*, *tubicines*), trompetblazers of fluitspelers (*tibicines*).⁵¹ De functie van deze muzikanten was enerzijds de aandacht trekken van de mensen; anderzijds waren ze bedoeld om duidelijk te maken dat een lijk door de stad trok.⁵² De trompetblazers kwamen vooral voor in elitaire processies als een voorouder of de overledene een triomftocht had

⁴⁶ Graham, *The burial of the urban poor*, 31.

⁴⁷ Flower, *Ancestor masks*, 107.

⁴⁸ Hope, *Death in ancient Rome*, 126.

⁴⁹ Toynbee, *Death and burial*, 46.

⁵⁰ Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 7.44.

⁵¹ Bodel, 'Dealing with the dead', 138; Cicero, *de Legibus* 2.59.

⁵² Hope, *Death in ancient Rome*, 100.

gehouden. De typische lange trompetten (*tubae*) konden dan deel uitmaken van de processie.⁵³

Naast muzikanten maakten ook dansers (*sicinnis*), acteurs (*artifices*) en mimespelers deel uit van de processie.⁵⁴ Vooral de acteurs hadden een belangrijke functie tijdens een processie; zij moesten de glorie, status en macht van de familie tot uitdrukking brengen. Dit werd gedaan door de acteurs tijdens de processie de rol van de voorouders aan te laten nemen. De bekende wassen maskers van de voorouders, de zogenaamde *imagines*, speelden hierbij een belangrijke rol.⁵⁵ Deze maskers werden door acteurs gedragen terwijl ze voor de overledene uitliepen en de opnieuw tot leven gekomen voorouders van de overledene moesten voorstellen. Deze personen werden volgens Polybius gekozen op basis van hun gelijkenis qua lengte en voorkomen met de voorouder die ze moesten spelen.⁵⁶ Dat deze personen acteurs waren en geen familieleden wordt benadrukt door Suetonius.⁵⁷ De voorouders droegen de kleding die hoorde bij het hoogste ambt dat ze in hun leven hadden bekleed en ze werden bijgestaan door de lictoren en statussymbolen die bij deze functies hoorden.⁵⁸ De status van deze voorouders en indirect de familie werd benadrukt door het feit dat de levende magistraten en senatoren die deelnamen aan de processie rouwkleding aan hadden; ze droegen donkere toga's of droegen hun toga's omgedraaid zodat hun purperen zoom niet zichtbaar was. De voorouders daarentegen droegen de kleding van hun hoogste ambt in perfecte staat; Polybius merkt zelfs op dat de kostuums en voorwerpen van de processie die hij beschrijft in voortreffelijke staat zijn.⁵⁹

De laatste acteur voor de overledene speelde de overledene zelf. Suetonius vertelt over een (waarschijnlijk) bekende acteur genaamd Favor, die bij de processie van Vespasianus de overleden keizer zo goed imiteert dat hij zelfs de zuinigheid van Vespasianus aanstipt:

Toen Vespasianus stierf en de acteur Favor zijn begrafenis masker droeg en de gebruikelijke imitaties van zijn daden en woorden opvoerde, vroeg hij in het bijzijn van iedereen hoeveel de processie zou gaan kosten. Toen het antwoord 100.000 sestertiën was, zei hij 'Geef de man 100 sestertiën en dan mogen ze me van mijn part in de Tiber gooien'.⁶⁰

⁵³ J. Bodel, 'Death on display: looking at Roman funerals' in: B. Bergmann en C. Kondoleon (eds.), *The art of ancient spectacle* (New Haven 1999) 259-282, aldaar 261.

⁵⁴ Lindsay, 'Death-pollution', 164; Suetonius, *Caesar* 84.

⁵⁵ Flower, *Ancestor masks*, 99-100.

⁵⁶ Polybius, *Historiae* 6.53.6.

⁵⁷ Suetonius, *Divus Vespasianus* 19.2.

⁵⁸ Flower, *Ancestor masks*, 102.

⁵⁹ Polybius, *Historiae* 6.53.7.

⁶⁰ Suetonius, *Divus Vespasianus* 19.2.

Deze beschimpende opmerking van de mimespeler doet denken aan de beschimpende liederen die de soldaten bij een triomftocht zongen over hun generaal. Niet alleen de trompetblazers en de beschimpende liederen en opmerkingen werden overgenomen van een triomftocht in een processie; ook karren met buit en wapens kwamen terug. Zelfs soldaten konden deel uitmaken van de processie. De heugenis aan een triomftocht en de imitatie ervan vonden plaats binnen de context van de voorouders die voor de baar uitliepen of uitreden.⁶¹ Het herhalen van de verschillende successen van de voorouders in de vorm van triomftochten en magistraturen zorgden voor een ideaalbeeld van de elitefamilie. De processie had hierdoor voor de familie een sterke politieke functie en was een uitgelezen kans om de grootsheid en status van de familie in al zijn glorie te tonen.

De processie die is afgebeeld op de sarcofaag uit Amiternum is één van de weinige afbeeldingen die zijn overgeleverd over een Romeinse processie (Bijlage 2). Alhoewel op dit reliëf de *images* en acteurs ontbreken, geeft dit reliëf genoeg informatie voor het maken van een voorstelling van een Romeinse begrafenisprocessie. Vooral het werk van Bandinelli uit 1966 geeft erg gedetailleerde afbeeldingen van het reliëf.⁶² Aan het begin van de afgebeelde processie staan zeven muzikanten afgebeeld; drie hoornblazers aan de bovenkant en vier fluitspelers aan de onderkant.⁶³ Na deze muzikanten staat een persoon afgebeeld die met één arm de baar van de overledene vasthoudt; deze persoon wordt in de meeste gevallen aangeduid als een *dissignator*.⁶⁴ Een *dissignator* werd volgens Flower en Toynbee enkel bij een aristocratische processie ingehuurd om de processie in goede banen te leiden.⁶⁵ Door het ontbreken van de *images*, maar toch de aanwezigheid van een *dissignator*, kan worden aangenomen dat het reliëf een weergave is van een rijk persoon, maar geen lid van de Romeinse elite. Na de *dissignator* is de overledene afgebeeld, gelegen op een baar met een dubbel matras dat wordt gedragen door acht dragers. De aanwezigheid van acht dragers is nog een aanwijzing voor de rijkdom van de overledene. Net voor de overledene staan twee vrouwen afgebeeld, waarschijnlijk ingehuurde klaagvrouwen, die door het trekken aan de haren en het opheffen van de armen hun rouw uiten.⁶⁶ Na de overledene volgen nog negen klaagvrouwen waarvan de eerste drie waarschijnlijk de weduwe en de dochters van de

⁶¹ Flower, *Ancestor masks*, 109.

⁶² R.B. Bandinelli (ed.), *Sculture municipali dell'area sabellica tra l'età di Cesare e quella di Nerone* (Rome 1966) tabel V-X.

⁶³ V.M. Hope, *Roman death: the dying and the dead in ancient Rome* (Londen 2009) 75.

⁶⁴ Toynbee, *Death and burial*, 47.

⁶⁵ Ibidem 45; Flower, *Ancestor masks*, 116.

⁶⁶ Hope, *Death in ancient Rome*, 100.

overledene zijn. De onderste klaagvrouw draagt een asbus, waarschijnlijk om de as van de overledene na de crematie in te verzamelen.⁶⁷

Een elitaire processie ging niet van het huis van de overledene rechtstreeks naar de laatste rustplaats. De elitaire begrafenis had naast de grootse processie nog een bijzonder onderdeel, de lijkrede (*laudatio funebris*).⁶⁸ Deze lijkrede werd op de *rostra* op het Forum uitgesproken. Tussen het huis van de overledene en het Forum trok de grote processie door het drukste gedeelte van Rome zodat de aandacht van het volk werd getrokken en het aantal toeschouwers van de processie toenam. Eenmaal aangekomen op het Forum namen de voorouders op volgorde plaats op ivoren stoelen.⁶⁹ De overledene werd vanaf de *rostra* toegesproken door een zoon of een ander familielid die de deugden en successen van de overledene opnoemde.⁷⁰ Na de lijkrede beschreef de redenaar de deugden en successen van alle aanwezige voorouders, beginnend bij de oudste. De faam en het succes van deze personen werd hierdoor bij elke begrafenis vernieuwd. Deze faam en glorie verhoogde de status van de familie van de overledene aangezien zij de nakomelingen waren van deze deugdzame personen. De rituelen die na de speech nog moesten worden uitgevoerd, zoals het cremeren of de teraardebestelling van de overledene, waren voor de elite van minder belang: de sleutelhandelingen voor de elite waren de processie door de stad, het vertoon van statussymbolen in het hart van Rome en de lijkrede die werd uitgesproken op het Forum.⁷¹

In de keizertijd werd dit onderdeel van een elitebegrafenis beperkt door de keizer. Het geven van de lijkrede was een belangrijk moment voor een jongen om populariteit te winnen bij het volk. Caesar wist bijvoorbeeld populariteit te winnen bij het volk door zijn lijkrede bij de begrafenis van zijn tante Julia.⁷² Een lijkrede was dus, net als de processie, een politiek middel voor de elite. In de keizertijd werd de lijkrede niet meer door een zoon of ander familielid gegeven, maar door een prominente buitenstaander.⁷³ Het politieke belang van de lijkrede voor de familie nam hierdoor af, maar werd niet geheel tenietgedaan omdat de successen en deugden van de voorouders nog wel werden genoemd.

Na de lijkrede op het Forum werd de overledene naar zijn laatste rustplaats gebracht; de elitaire begrafenis liep vanaf dit moment weer gelijk met de begrafenis van de andere

⁶⁷ Hope, *Roman death*, 75.

⁶⁸ W. Kierdorf, *Laudatio funebris: Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede* (Meisenheim am Glan 1980).

⁶⁹ Polybius, *Historiae* 6.53.9.

⁷⁰ Ibidem 6.53.2.

⁷¹ Hope, *Death in ancient Rome*, 122-3.

⁷² Plutarchus, *Ceasar* 5.1.

⁷³ Hope, *Death in ancient Rome*, 105.

klassen. De stoet begaf zich naar een plek buiten de stad waar de overledene werd gecremeerd of begraven. Volgens de Twaalf Tafelen mocht er niemand begraven of gecremeerd worden in de stad.⁷⁴ De redenen hiervoor kunnen van religieuze aard zijn geweest; Cicero voegt hieraan toe dat het verbod op cremieren in de stad kan zijn ingesteld om brandgevaar te voorkomen.⁷⁵ Niet alleen in Rome golden deze regels; ook in andere steden in Italië en de provincies waren dergelijke regels van kracht. Een voorbeeld hiervan is de *lex Coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis*, de wet van de Romeinse kolonie Iulia Genetiva in het zuiden van Spanje.⁷⁶

De graf-, reinigings- en herdenkingsrituelen

Welke rituelen bij het graf werden uitgevoerd en hoe deze werden uitgevoerd, blijft voor een groot gedeelte onduidelijk. Wel is duidelijk dat enige vorm van begraving nodig was, ook bij een crematie. Het plaatsen van aarde over de stoffelijke resten van een overledene maakte de plek een *locus religiosus* en hierdoor beschermd.⁷⁷ Om een graf de wettelijke status van graf te geven, moest volgens Cicero bij het graf een zeug aan Ceres worden geofferd.⁷⁸ Ook bij crematies werd een deel van de overledene begraven. Het ritueel *os resectum* speelde in deze context een belangrijke rol.⁷⁹ Voordat een persoon werd gecremeerd werd een deel van het lichaam van de overledene, vaak een vingerkootje, verwijderd zodat een deel van de overledene kon worden begraven. Graham, op basis van een opmerking van Varro, stelt dat *os resectum* niet alleen een rol speelde bij een juiste beschikking, maar ook bij de reinigingsrituelen die plaatsvonden na de begrafenis.⁸⁰

Als een persoon werd begraven, werd deze direct in de grond gestopt, omhuld met een kleed of kist. Deze kisten konden bestaan uit hout, lood of steen.⁸¹ Een ander alternatief was de plaatsing van de overledene in een catacombe of een bovengrondse tombe. Deze overledenen waren niet bedekt met aarde; of er rituelen waren waarbij er wel aarde op de

⁷⁴ Crawford, 'XII Tabulae', 583.

⁷⁵ Cicero, *de Legibus* 2.23.58.

⁷⁶ M.H. Crawford, 'Lex Coloniae Genetivae Iuliae' in: Idem (ed.), *Roman statutes I* (Londen 1996) 393-454.

⁷⁷ Cicero, *de Legibus* 2.22.57.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem, 2.22.55.

⁸⁰ E.-J. Graham, 'From fragments to ancestors: re-defining the role of *os resectum* in rituals of purification and commemoration in Republican Rome' in: M. Carroll en J. Rempel (eds.), *Living through the dead: burial and commemoration in the classical world* (Oxford 2011) 91-109; voor de opmerking van Varro: Varro, *de Lingua Latina* 5.23.

⁸¹ Hope, *Roman death*, 84.

overledenen werden geplaatst wanneer ze op deze manier hun laatste rustplaats vonden, is onduidelijk. Bij de overledene konden grafgoederen zoals sieraden en munten worden geplaatst, maar dit was eerder uitzondering dan regel.⁸²

Bij een crematie waren er meerdere scenario's denkbaar. Bij een ideale Romeinse crematie werd de overledene op een brandstapel gecremeerd tot niet meer dan beenderen en as over waren.⁸³ Deze crematie kon plaatsvinden op twee plekken. Als de resten werden begraven op de plek waar de crematie had plaatsgevonden, werd het graf een *bustum* genoemd.⁸⁴ In dit geval werd na de crematie het gat waar de resten tijdens de crematie in waren gevallen, bedekt met aarde. Dit kwam in Rome weinig voor. Wat gebruikelijker was, was een plek op de begraafplaats die herhaaldelijk werd gebruikt voor crematies. Deze plekken, *ustrina* geheten, kwamen vaak voor, zowel in Rome als in de provincies.⁸⁵

Voor de crematie werden de ogen van de overledene geopend en konden eventueel nog goederen bij de overledene worden geplaatst. Of er nog woorden werden gesproken voor de crematie, is niet bekend. Het familielid dat de ogen opende, stak vervolgens de brandstapel aan. Na de crematie werden de asresten overgoten met wijn om ze af te koelen.⁸⁶ Deze werden vervolgens verzameld in een urn en aan het meest naastverwante vrouwelijke familielid gegeven. Het aanvaarden van de asresten en het bijzetten of begraven ervan was van sociaal belang voor vrouwen: Portia, de vrouw van Brutus, zou zelfmoord hebben willen plegen omdat niet zij maar de moeder van Brutus, Servilia, zijn asresten in ontvangst nam.⁸⁷ Asresten konden in het beste geval worden bijgezet in een familietombe en in het slechtste geval worden begraven in de grond zonder monument; dit was afhankelijk van de status van de overledene.⁸⁸ Bij het graf werd ook een maaltijd genuttigd, de zogenaamde *silicernium*.⁸⁹ Tijdens deze maaltijd zal ook het offeren van de zeug hebben plaatsgevonden waar Cicero over sprak. Of dit offer heeft plaatsgevonden met of zonder de overledene erbij, is niet

⁸² Hope, *Roman death*, 85.

⁸³ D. Noy, '“Half-burnt on an emergency pyre”: Roman cremations which went wrong': *Greece and Rome* 47.2 (2000) 186-196, aldaar 186.

⁸⁴ D. Noy, 'Building a Roman funeral pyre': *Antichthon* 44 (2000) 30-45, aldaar 34.

⁸⁵ M. Polfer, 'Reconstructing funerary rituals: the evidence of *ustrina* and related archeological structures' in: J. Pearce, M. Millet en M. Struck (eds.), *Burial, society and context in the Roman world* (Oxford 2000) 30-37, aldaar 31.

⁸⁶ Toynbee, *Death and burial*, 50.

⁸⁷ Plutarchus, *Brutus* 53.4-5.

⁸⁸ Toynbee, *Death and burial*, 50.

⁸⁹ Lindsay, 'Death-pollution', 167.

duidelijk, maar volgens Lindsay was de overledene nog niet begraven.⁹⁰ Na de uitvaart keerde de familie terug naar huis waar de eerste reinigingsrituelen aanvingen.

Er moet hier ook opgemerkt worden dat er personen waren die geen begrafenisrituelen ontvingen. Personen die verdrongen op zee en gesneuvelde soldaten die bleven liggen op het slagveld zijn hier voorbeelden van. Ook de 1500 personen die na de dood in de straten van Rome bleven liggen, ontvingen geen begrafenisrituelen en vonden hun laatste rustplaats in een massagraf. Deze massagraven, *puticuli*, zullen tot in de late Republiek hebben bestaan net buiten de Porta Esquilina.⁹¹ Of de *puticuli* ook in de keizertijd hebben bestaan of dat massacrematie de massagraven heeft vervangen is onderwerp van discussie.⁹²

Na de uitvaart moest het huis waar het overlijden had plaatsgevonden worden gereinigd. Deze verantwoordelijkheid viel ten deel aan de *euerriator*, in de meeste gevallen de erfgenaam.⁹³ Het huis moest met een speciale veger schoongeveegd worden; waarschijnlijk was dit een symbolische manier om de dood uit het huis te verwijderen. Het foutief of niet uitvoeren van dit ritueel kon hierdoor ernstige gevolgen hebben, aangezien hierdoor een volledige terugkeer naar de gemeenschap voor de familie niet mogelijk zou zijn.

Naast het reinigen van het huis moesten ook de familieleden die hadden deelgenomen aan de uitvaart gereinigd worden. Dit gebeurde vrijwel meteen na het terugkeren van de uitvaart met een ritueel dat bekend staat als *suffitio*.⁹⁴ Bij dit ritueel werd de familie door middel van een lauriertak besprenkeld met water waarna ze onder vuur door moesten lopen.⁹⁵ Dit is het enige wat bekend is over de *suffitio*. Op welk tijdstip ten opzichte van de begrafenis of crematie en andere reinigingsrituelen de *suffitio* plaatsvond, is niet bekend. Graham brengt deze onduidelijkheid in verband met een opmerking van Varro en brengt een hypothese naar voren die de *os resectum* in relatie brengt met de *suffitio*.⁹⁶ Volgens Graham werd het bot namelijk nog niet begraven op de dag van de crematie. Het werd, net als de familieleden die terugkeerden van de begrafenis, gereinigd met vuur en water. Volgens Graham moest namelijk de overledene, net als de familieleden, gereinigd worden voordat hij of zij de juiste plek in het hiernamaals in kon nemen. De periode waarin zowel de familie als de overledene een marginale, verontreinigde positie innamen kon alleen worden gepasseerd als beide

⁹⁰ Lindsay, 'Death-pollution', 167.

⁹¹ Hope, *Death in ancient Rome*, 132-3.

⁹² D.G. Kyle, *Spectacles of death in ancient Rome* (Londen 1998) 169-170; Bodel, 'Dealing with the dead', 133.

⁹³ Lindsay, 'Death-pollution', 166.

⁹⁴ Hope, *Roman death*, 86.

⁹⁵ Lindsay, 'Death-pollution', 167.

⁹⁶ Graham, 'From fragments to ancestors'.

partijen gereinigd waren. De opmerking van Varro speelt hierbij voor Graham een belangrijke aanwijzing:

...als op de grafheuvel van een Romein die op een brandstapel is gecremeerd geen aarde wordt gegooid, of als een bot van een dode man geen deel heeft uitgemaakt van de ceremonie die het huishouden reinigt, zal het huishouden in rouw blijven; in het laatste geval, totdat het bot in de reinigingsrituelen is bedekt met aarde...⁹⁷

Als Graham gelijk heeft, vond het begraven van het bot negen dagen na de uitvaart plaats. Op deze dag eindigde namelijk de officiële rouwperiode (*funesta*) door een feestmaal en offers.⁹⁸ De dagen tussen de uitvaart en het officiële einde van de rouwperiode werden de *feriae denicales* genoemd.⁹⁹ Tijdens deze dagen kon de familie uitrusten en rouwen. Er werd gedurende deze dagen ook een speciaal dieet gevolgd door de familie. Op de negende dag na de uitvaart keerde de familie terug naar het graf om de laatste begrafenisrituelen uit te voeren.

Het feestmaal dat werd genuttigd bij het graf werd de *cena novendialis* genoemd.¹⁰⁰ De overledene nam op een symbolische manier deel aan dit feestmaal. Tijdens dit feestmaal werd voedsel geofferd aan de overledene dat kon dienen als ondersteuning voor de reis die de overledene ging maken naar het hiernamaals. De *cena novendialis*, de offers op deze dag aan de overledene en het eventueel begraven van het bot dat was gereinigd, markeren het einde van de begrafenisrituelen.

Na de begrafenisrituelen waren er verschillende gelegenheden waarop de doden, die na de laatste begrafenisrituelen de status van voorouder hadden bereikt, werden herdacht en geëerd. De bekendste hiervan was het festival *Parentalia* dat plaatsvond van 13 tot 21 februari.¹⁰¹ Tijdens dit festival werd onder andere het feestmaal dat plaatsvond op de negende dag na de uitvaart herhaald. De *Parentalia* was een familiefestival dat door alle klassen werd gevierd. Niet alleen werden de doden herdacht op speciale festivals; ook op de verjaardag en sterfdag van de dode kwam de familie bijeen bij het graf om de dode te herdenken en offers te brengen, vaak in de vorm van plengoffers. Ook kon door de familie een maaltijd bij het graf worden genuttigd op deze speciale dagen.¹⁰²

⁹⁷ Varro, *de Lingua Latina* 5.23.

⁹⁸ Graham, *The burial of the urban poor*, 36.

⁹⁹ Hope, *Roman death*, 86.

¹⁰⁰ Graham, *The burial of the urban poor*, 36.

¹⁰¹ *Ibidem*, 37.

¹⁰² *Ibidem*.

Het feestmaal en andere manieren van de doden herdenken en eren kon in de Republiek in het teken worden gesteld van politieke doeleinden. Een voorbeeld hiervan zijn de gladiatorenspelen die hun ontstaan te danken hebben aan begrafenisspelen. Julius Caesar hield in 46 voor Christus gladiatorenspelen en liet zeeslagen naspelen ter ere van zijn dochter die acht jaar eerder was overleden.¹⁰³ In principe was het herdenken van een overleden familielid een excuus om grote evenementen te organiseren om te stijgen in de publieke opinie. Net als het statusvertoon en de verheerlijking van de voorouders tijdens de uitvaart en de lijkrede, kunnen ook de herdenkingsevenementen als een politiek middel worden gezien.

Conclusie

Een uitvaart is altijd uniek. Dit gold ook voor de begrafenissen en crematies die plaatsvonden in de Oudheid. De uitvaarten die werden georganiseerd voor leden van de elite bevatten bijvoorbeeld andere rituelen en dienden meerdere doeleinden dan de uitvaarten van de gewone Romein. Toch was de gang van zaken bij een sterfgeval voor personen bekend; deze werd zowel door de elite als de lagere klassen gevolgd. Na het overlijden werden meerdere rituelen in het huis uitgevoerd, zoals het sluiten van de ogen en het reinigen van het lichaam. Na een eventuele opbaring van enkele dagen werd de overledene uit het huis verwijderd om hem of haar te begeleiden naar haar laatste rustplaats. De weg van het huis naar de laatste rustplaats werd afgelegd in de vorm van een processie en kon een grote schaal aannemen als de overledene van aristocratische komaf was. Als dit het geval was, werd er een tussenstop gemaakt op het Forum waar de lijkrede werd uitgesproken. Hierna werd de weg vervolgd naar het graf van de overledene. De crematie of begrafenis die volgde werd afgesloten met een maaltijd en offers waarna de familie huiswaarts keerde voor verschillende reinigingsrituelen. Negen dagen na de begrafenis keerde de familie terug naar het graf om de officiële rouwperiode af te sluiten. De doden werden herdacht op officiële feestdagen, persoonlijke feestdagen en, in het geval van een lid van de Romeinse elite, tijdens herdenkingsevenementen.

Een begrafenis had voor de elite in de Republiek een belangrijke politieke rol. De processie was een manier om de status en de belangrijke historie van de familie aan het publiek duidelijk te maken. Ook de lijkrede die werd gegeven op het Forum was bedoeld om de voorouders te eren en hun grootsheid te projecteren op de overledene, maar ook op de nog

¹⁰³ Hope, *Roman death*, 88.

levende familie. Vooral het familielid dat de lijkrede hield kon hiermee veel politieke sympathie verkrijgen.

De begrafenissen van de elite bereikten aan het einde van de Republiek hun hoogtepunt qua statusvertoon en extravagantie. Met de stichting van het Principaat werd de keizer de belangrijkste persoon en het publieke domein werd volledig door hem gecontroleerd en gebruikt. De elitaire begrafenissen namen af in grootsheid; de keizerlijke begrafenissen namen de plaats in van deze aristocratische begrafenissen.

De begrafenissen van de armere klassen van de Romeinse samenleving zullen alleen de essentiële rituelen hebben bevat. De seculiere handelingen, zoals de processie en de lijkrede, zullen minder belangrijk zijn geweest dan de religieuze handelingen die in het huis en bij het graf werden uitgevoerd. Voor sommige ongelukkigen was er zelfs geen mogelijkheid om alleen de religieuze handelingen uit te voeren. De personen die bleven liggen in de straten van Rome werden door uitvaartpersoneel verzameld en buiten de stad in massagraven gegooid.

De verschillende rituelen die werden uitgevoerd tijdens een begrafenis konden door de familieleden zelf worden uitgevoerd, maar vanaf het einde van de Republiek werd het voor de gegoede en rijke klassen gebruikelijk om professionals in te huren. Deze professionals konden bijvoorbeeld klaagvrouwen, ceremoniemeesters en dragers zijn. In het voorgaande hebben enkele van deze professionals de revue al gepasseerd; het is nu tijd om deze verschillende beroepsgroepen te bespreken en te kijken hoe deze in relatie stonden tot elkaar en tot de verontreiniging die de dood met zich meebracht.

Uitvaartpersoneel en verontreiniging

Nu de gang van zaken bij een uitvaart duidelijk is geworden zal in dit hoofdstuk de aandacht worden gericht op het professionele uitvaartpersoneel en de verontreiniging die werd veroorzaakt door de dood. Allereerst zal de relatie tussen begrafenisrituelen en verontreiniging worden behandeld en de mate waarin deze verontreiniging bijdroeg aan het negatieve beeld van uitvaartpersoneel. Hiervoor zullen drie rituelen worden uitgelicht waarna bepaald zal worden hoe verontreinigend deze handelingen waren. Ook zal worden vastgesteld of de verontreiniging van deze rituelen veel invloed had op het negatieve beeld van het uitvaartpersoneel of dat dit beeld grotendeels door andere factoren werd bepaald. Hierna zal worden gekeken naar de onderlinge relaties tussen de verschillende uitvaartondernemers, de

taken die ze vervulden en de sociale hiërarchie binnen de gemeenschap van de *lucus Libitina*, ofwel de personen die niet binnen de gemeenschap mochten verblijven.¹⁰⁴ Als laatste zullen de verschillende vormen van verontreiniging worden vastgesteld en zal duidelijk worden welke soort verontreiniging de belangrijkste factor was voor het negatieve beeld ten opzichte van professioneel uitvaartpersoneel.

Verontreinigende rituelen

Zoals eerder vermeld, bracht het overlijden van een familielid de familie en de overledene in een marginale staat; het huishouden werd *funestus* en zowel de nabestaanden als de overledene namen een marginale plaats in. Deze marginale staat eindigde met de laatste reinigingsrituelen die plaatsvonden op de negende dag na de uitvaart. De reinigingsrituelen werden niet toegepast op het professionele uitvaartpersoneel. Tijdens de vroege keizertijd werd uitvaartpersoneel in dezelfde groep geplaatst als criminelen in gevangnissen en prostituees in bordelen als personen die door hun bezigheid of beroep onlosmakelijk waren verbonden met een onreine en niet benijdenswaardige manier van leven.¹⁰⁵ Om de relatie tussen de uitvoering van begrafenisrituelen en het negatieve beeld van professioneel uitvaartpersoneel vast te stellen, zullen drie begrafenisrituelen worden onderzocht: het wassen en parfumeren van een overledene; het rouwen en spelen van muziek tijdens de periode van opbaring en het leiden van een uitvaartprocessie.

Het wassen en parfumeren van een overledene gebeurde traditioneel door de vrouwen van het huishouden.¹⁰⁶ Dit veranderde aan het einde van de Republiek toen het professionele uitvaartpersoneel steeds vaker werd ingehuurd om de taken van de familie over te nemen. De erfgenaam werd geacht het overzicht te behouden over de begrafenisactiviteiten en de uitvoering hiervan. Aan de ene kant betekende dit dat hij ook deel moest nemen aan de verschillende rituelen, maar aan de andere kant kon hij hierdoor ook de verontreiniging verspreiden binnen de familie. Alhoewel hier reinigingsrituelen voor aanwezig waren aan het einde van de rouwperiode, was het inhuren van professioneel uitvaartpersoneel voor de rijkere een oplossing.¹⁰⁷ De *pollinctores* waren degenen die de taak van het wassen en

¹⁰⁴ De naam *lucus Libitina* was afgeleid van de Romeinse godin van uitvaarten: *Libitina*. Deze plek, gelegen buiten de *Porta Esquilina*, vormde de verblijfplaats voor uitvaartspecialisten (*libitinarii*). Ook konden hier uitvaartbenodigdheden worden gekocht.

¹⁰⁵ Bodel, 'Dealing with the dead', 142.

¹⁰⁶ Mustakallio, 'Roman funerals', 182.

¹⁰⁷ Lindsay, 'Death-pollution', 158.

parfumeren van de overledene op zich namen.¹⁰⁸ Zij raakten dus verontreinigd in plaats van de familieleden bij het verzorgen van de overledene.

Als een *pollinctor* werd ingehuurd, hoefde hij niet altijd het lichaam te wassen; hij werd op de eerste plaats ingehuurd om de snelle ontbinding van het lichaam tegen te gaan. Er werden voor deze taak verschillende producten gebruikt, zoals zout, honing en mirre.¹⁰⁹ Cicero zegt over het verzorgen van een lichaam het volgende:

...Deze wetten spreken ook over de volgende voorzieningen bij balseming en een maaltijd; balseming zal niet worden uitgevoerd door slaven, en iedere vorm van een drinkwedstrijd is niet toegestaan. Het is zeer gepast dat deze zaken verboden worden, maar de wet zal ze niet verboden hebben als ze daadwerkelijk voorkwamen.¹¹⁰

Of Cicero in dit gedeelte *pollinctores* bedoeld of dat families een slaaf de taken liet uitvoeren waardoor hij of zij verontreinigd raakte is niet duidelijk. Lindsay stelt echter dat een *pollinctor* een slaaf kon zijn die ritueel verontreinigd raakte door het contact met het lichaam van de overledene.¹¹¹ Zowel Bodel als Lindsay stellen dat de lage status van de *pollinctor* en zijn stigma van *infamis* (onteerd) in direct verband stond met zijn directe aanraking van het lichaam van de overledene.¹¹² Als dit directe verband juist is, betekent dit dat het professionele uitvaartpersoneel dat geen directe aanraking met het lichaam had, een mindere mate van verontreiniging was ondergaan en door andere personen minder werd geweerd dan bijvoorbeeld een *pollinctor*.

Een professionele klaagvrouw (*praeficia*) is een voorbeeld van een specialist die geen direct contact met de overledene had, maar wel in de directe omgeving van het lichaam aanwezig was. Andere professionals die aanwezig waren bij de opbaringsperiode waren muzikanten zoals fluitspelers (*tibicines*).¹¹³ Ondanks het niet aanraken van het lichaam van de overledene, werden ze wel gezien als verontreinigd door hun aanwezigheid bij het lichaam.

Naast de taak van het creëren van een juiste atmosfeer, hadden de muzikanten nog een andere taak. Net als de ciprestak die voor het huis werd geplaatst om aan iedereen duidelijk te maken dat een dood lichaam in het huis aanwezig was, hadden de muzikanten tijdens een processie de taak de rest van de gemeenschap te waarschuwen voor een lichaam dat door de

¹⁰⁸ Bodel, 'Dealing with the dead', 138.

¹⁰⁹ Lindsay, 'Death-pollution', 158.

¹¹⁰ Cicero, *de Legibus* 2.24.

¹¹¹ Lindsay, 'Death-pollution', 158.

¹¹² Ibidem; Bodel, 'Dealing with the dead'.

¹¹³ Cicero, *de Legibus* 2.59.

straten trok.¹¹⁴ De muzikanten vervulden dus eerder taken voor de familie (juiste sfeer creëren) en de gemeenschap (waarschuwen voor naderende verontreiniging) dan voor de doden zoals de *pollinctores* deden. Alhoewel de muzikanten in mindere mate waren verontreinigd dan de *pollinctores* door het indirecte contact met de overledene, bevond het hoofdkwartier van de fluitspelers zich wel in de *lucus Libitina*.¹¹⁵ Lindsay beargumenteert dat de fluitspelers niet zozeer werden geweerd door de taken die ze uitvoerden binnen een uitvaart, die waren immers niet gericht op het lichaam, maar dat ze werden geweerd op basis van hun deelname aan de begrafenisrituelen en omdat ze de verontreiniging niet konden verwijderen.¹¹⁶

Een verschil tussen de professionals en hun verontreiniging wordt hierdoor duidelijk. De professionals die direct contact hadden met de doden werden op basis van dit contact en deelname aan de begrafenisrituelen geweerd door de rest van de gemeenschap. De specialisten die geen direct contact hadden met de doden werden enkel geweerd op basis van hun deelname aan de begrafenisrituelen. Een belangrijk aspect van de mate van verontreiniging was dus het wel of niet directe contact met het lichaam van de overledene. Toch zien we dat de bovengenoemde professionals alleen werkzaam waren in de uitvaartbranche en op basis hiervan als verontreinigd werden gezien. Het is echter bekend dat er ook uitvaartondernemers waren die ook buiten de uitvaartbranche werkzaam waren.

Een voorbeeld hiervan is een *dissignator*, de persoon die kon worden ingehuurd om de processie te leiden van het huis van de overledene naar het graf.¹¹⁷ Deze ceremoniemeester was niet alleen werkzaam in de uitvaartbranche; Plautus spreekt over *dissignatores* die bij theatervoorstellingen de aanwezigen naar hun plaats begeleiden.¹¹⁸ Een *dissignator* was dus zowel werkzaam in de uitvaartbranche als ceremoniemeester bij een processie als in de publieke sfeer als zaalwachter bij theatervoorstellingen. Het eigenaardige van deze constatering is dat de verontreiniging van de *dissignator* die plaatsvond tijdens de deelname aan een begrafenis blijkbaar erg gering was en overkomelijk voor de gemeenschap. Als dit niet het geval zou zijn geweest, werd hij niet toegelaten in de stad op basis van zijn verontreiniging. Of was de verontreiniging niet overkomelijk en was er een andere verklaring voor het takenpakket van de *dissignator*?

¹¹⁴ Lindsay, 'Death-pollution', 161.

¹¹⁵ Bodel, 'Dealing with the dead', 139.

¹¹⁶ Lindsay, 'Death-pollution', 161.

¹¹⁷ Toynbee, *Death and burial*, 47.

¹¹⁸ Plautus, *Poenulus* 19-20.

Een mogelijk antwoord kan worden gegeven door een clausule van de *Tabula Heracleensis*.¹¹⁹ De *Tabula Heracleensis* is een grote inscriptie die is gevonden bij de antieke stad Heraclea in Lucanië. De regelgeving in deze inscriptie bestaat uit vijf secties: de procedure voor verschillende *professiones*; het gebruik en onderhoud van wegen en het gebruik van *loca publica*; regels voor stedelijke overheden; regels voor de lokale census in Italië en regels betreffende de *municipia fundana*.¹²⁰ Het is moeilijk de *Tabula Heracleensis* te dateren, vooral door de verschillende secties van de tekst. Nicolet en Crawford stellen de datering van de eerste en de derde sectie op 45 voor Christus; de andere secties zullen volgens hen niet veel vroeger of later dan 45 voor Christus zijn opgesteld.¹²¹

De belangrijkste regel uit de *Tabula Heracleensis* in het licht van dit onderzoek is de volgende:

...hiernaast is het voor iemand die het beroep van veilingmeester, ceremoniemeester bij uitvaarten of uitvaartpersoneel actief uitvoert, verboden om zich verkiesbaar te stellen voor het ambt van *duumvir* of *triumvir* of elke andere magistraatfunctie in een *municipium* of kolonie of prefectuur...¹²²

De verklaring die door de *Tabula Heracleensis* wordt gegeven voor de mogelijkheid voor een *dissignator* om ook taken binnen de gemeenschap uit te voeren is gebaseerd op het wel of niet actief uitvoeren van de functie. Als hij de taken in de uitvaartbranche niet actief uitvoerde, kon hij zich verkiesbaar stellen voor ambten. Echter blijkt uit de regelgeving van de *Tabula Heracleensis* ook dat ander uitvaartpersoneel zich verkiesbaar kon stellen voor ambten als ze niet actief waren in de uitvaartbranche. Dit wijst in de richting dat de verontreiniging en het negatieve beeld van het uitvaartpersoneel niet alleen werd bepaald door de associatie met de dood en de verontreiniging die daaruit voortkwam, maar ook een andere verklaring moet hebben gehad. Als de verontreiniging zich beperkte tot de verontreiniging door aanraking met de dood, had het geen verschil moeten maken of de *dissignator* en de andere uitvaartspecialisten wel of niet actief waren in de uitvaartbranche; ze bleven per definitie verontreinigd. Echter lijkt het erop dat de verontreiniging uit nog een andere hoek afkomstig moet zijn geweest en de stigmatisering en marginalisering van deze personen gebaseerd was op de feitelijke uitoefening van de arbeid en niet zozeer de aanraking met de dood. Een

¹¹⁹ C. Nicolet en M.H. Crawford, 'Tabula Heracleensis' in: M.H. Crawford (ed.), *Roman statutes I* (Londen 1996), 355-391.

¹²⁰ Nicolet en Crawford, 'Tabula Heracleensis', 358.

¹²¹ Ibidem, 362.

¹²² Ibidem, 375. Vertaling door auteur op basis van de Engelse vertaling van C. Nicolet en M.H. Crawford.

aanwijzing voor aanvullende verklaringen kan misschien worden gevonden in de hiërarchie van het uitvaartpersoneel, hun taken en hun onderlinge relaties.

Hiërarchie, taken en onderlinge relaties

Binnen het uitvaartpersoneel was een duidelijke hiërarchie aanwezig. Hierbij moet gesteld worden dat deze hiërarchie gebaseerd was op de sociale status van de verschillende uitvaartspecialisten en niet moet worden gezien als een politieke of wettelijk bepaalde hiërarchie. Deze hiërarchie werd gevormd op basis van de mate van verontreiniging, de verschillende taken van deze personen en in hoeverre de desbetreffende beroepsgroep werd geweerd uit de stad. De onderstaande beschrijving van deze hiërarchie start bij de groep die het minst werd geweerd en taken uitvoerde binnen de gemeenschap en eindigt bij de personen die het meest verontreinigd waren en absoluut geweerd moesten worden.

Uit meerdere antieke bronnen komt naar voren dat de *dissignatores* een hogere status hadden in vergelijking met de andere beroepsgroepen binnen de uitvaartwereld.¹²³ De benaming *dissignator* wordt vaak geassocieerd met die van *praeco*, een benaming die heraut of veilingmeester kon betekenen.¹²⁴ Bodel zegt over deze associatie dat de positie van deze personen in de samenleving niet erg hoog was, maar wel hoger dan de personen die in direct contact stonden met overledenen.¹²⁵

Ook uit de epigrafische hoek kunnen aanwijzingen worden gehaald voor de hogere status van deze personen ten opzichte van andere uitvaartspecialisten. Er zijn grafstenen overgeleverd uit de late Republiek en vroege keizertijd waarop personen zichzelf *praeco* of *dissignator* noemen.¹²⁶ Het feit dat deze personen deze benamingen op hun grafsteen hebben laten plaatsen, zegt veel over de status van deze personen ten opzichte van andere uitvaartspecialisten. Als *praecones* en *dissignatores* zich zouden schamen voor hun status en benaming, zouden deze niet voor zijn gekomen op grafstenen. Er bestaan geen voorbeelden van grafstenen met benamingen als *pollinctor*; een feit dat de hogere status van *dissignatores* en *praecones* benadrukt en bekrachtigd.

¹²³ Horatius, *Epistularum* 1.7.6; Seneca de Jongere, *de Beneficiis* 6.38.4; Quintilianus, *Declamationes Maiores* 6.8.

¹²⁴ Bodel, 'Dealing with the dead', 139.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ *CIL* 1.2997a; *CIL* 10.5429.

Naast het feit dat de *dissignatores* en *praecones* het minste contact hadden met de overledene van alle uitvaartberoepen, kan de verhoogde status van deze twee beroepen ook verklaard worden door werkzaamheden binnen de gemeenschap. Ze verschilden van ander uitvaartpersoneel door het feit dat waar ander uitvaartpersoneel exclusief betrokken was met de dood, uitvaarten en overledenen, de *dissignatores* en *praecones* ook werkzaamheden uitvoerden die plaatsvonden in andere private en publieke sferen.¹²⁷ Zo deden ze mededelingen, leidden ze veilingen van eigendom, werkten ze als zaalwachters in de theaters of traden ze op als scheidsrechters bij atletiekwedstrijden.¹²⁸

Andere specialisten die tot de groep van de *dissignatores* en *praecones* behoorden waren de acteurs (*artifices*) en de muzikanten (*tibicines*, *siticines* en *tubicines*). De acteurs en de muzikanten hadden net als de *dissignatores* en *praecones* taken die zich niet enkel beperkten tot de uitvaartwereld. De acteurs hadden naast hun rol in een processie ook werkzaamheden in theaters waar ze verschillende stukken opvoerden terwijl de muzikanten niet alleen tijdens uitvaarten speelden, maar ook in theaters en tijdens uitgebreide diners van de hogere klassen.¹²⁹

Als de *dissignatores*, *praecones*, *artifices* en de verschillende muzikanten een hogere status hadden op basis van het missen van direct contact met de doden en het uitvoeren van werkzaamheden op meerdere gebieden dan enkel de uitvaartbranche, is het verdere verloop van de hiërarchie eenvoudig vast te stellen kijkend naar de toename van direct contact met de overledenen en de beperking van de werkzaamheden tot de uitvaartbranche of een ander, lager werkgebied. Onder de groep van specialisten die op meerdere gebieden werkzaamheden uitvoerden kwam hierdoor het uitvaartpersoneel dat wel enkel werkzaamheden uitvoerde binnen de uitvaartbranche, maar geen enkel direct contact had met de overledenen. Een voorbeeld hiervan waren de kistenmakers (*fabri sandapilarum*).¹³⁰ Er is over de kistenmakers erg weinig bekend; ze worden enkel door Juvenalis genoemd samen met beulen, zeelieden en dieven.

Na deze groep van uitvaartpersoneel die geen contact had met overledenen, komt de grote groep van specialisten die geen direct contact hadden met de overledenen, maar wel hun werkzaamheden uitvoerden in de nabijheid van doden. Allereerst behoorden de professionele

¹²⁷ Bodel, 'Dealing with the dead', 139.

¹²⁸ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht I* (Leipzig 1876) 347; Plautus, *Poenulus* 19-20; *Digesta* 3.2.4.1.

¹²⁹ J.E. Scott, 'Roman music' in: E. Wellesz (ed.), *New Oxford history of music. Volume I: ancient and oriental music* (Londen 1957) 404-420, aldaar 413-416.

¹³⁰ Juvenalis, *Saturam* 8.175-6.

klaagvrouwen (*praeficiae*) tot deze groep. Hun aanwezigheid tijdens de opbaring zorgde voor een verontreinigde staat bij deze specialisten. Naast de *praeficiae* maakten ook de grafdelvers (*fossores*) en lijkverbranders (*ustores*) deel uit van deze plek in de hiërarchie.¹³¹ De grafdelvers worden door Catullus weinig positief vermeld en de term wordt door hem gebruikt als een synoniem voor iemand met een lage status. Over de taken van de grafdelvers is niets bekend, maar deze zal zich naar alle waarschijnlijkheid beperkt hebben tot het graven en delven van graven. Dat de lijkverbranders in een negatief daglicht stonden bevestigt Catullus: hij stelt dat de *ustores* onverzorgde lieden waren. Net als bij de *fossores* wordt over de taken van deze professionals niets gezegd in de bronnen. Toch zijn er aanwijzingen te vinden voor taken die door de *ustor* zouden kunnen zijn uitgevoerd. Lucanus' vermelding van een *ustor* doet vermoeden dat het gebruikelijk was dat deze specialisten de brandstapel aanstaken. Hiernaast stelt Noy in zijn artikel dat het bouwen van een adequate brandstapel tijdrovend was, het belangrijk was dat een juiste plek werd uitgekozen en er genoeg hout voor handen moest zijn. Ook zegt hij dat het bouwen van een brandstapel enige expertise van de bouwer vroeg.¹³² Op dit moment wordt aangenomen dat de *ustor* een professionele brandstapelbouwer was die eventueel de brandstapel aanstak bij een crematie.¹³³

Onder de groep van professionals die hun taken in de nabijheid van de overledenen uitvoerden, bevond zich de groep met professionals die direct contact hadden met het overleden lichaam. Allereerst behoorden de *pollinctores* tot deze groep. Deze specialisten stonden tijdens het wassen en parfumeren van het overleden lichaam in direct contact met de dode. Naast de *pollinctores* maakten ook de lijkdragers (*vespillones*) deel uit van deze groep.¹³⁴ De benaming *vespillones* was afgeleid uit het feit dat deze professionals in de avonduren de lichamen wegdroegen (*vespertino tempore*) van de personen die geen geld hadden om een degelijke begrafenis te betalen.¹³⁵ Niet alleen droegen deze personen de lichamen van overledenen die bleven liggen in de straten naar de *puticuli* buiten de stadsmuren; ze konden ook worden ingehuurd als professionele dragers. Vooral de armere Romeinen huurden de *vespillones* voor deze taak in als ze daar de mogelijkheid toe hadden. Soms werden deze professionals ook *sandapilarii* genoemd als ze een bepaalde soort kist

¹³¹ Catullus, *Carmina* 22.10-11, 59.5; Lucanus, *Bellum Civile* 8.738.

¹³² Noy, 'Roman funeral pyre', 30.

¹³³ Noy, 'Half-burnt', 187.

¹³⁴ Lindsay, 'Death-pollution', 166.

¹³⁵ F.P. Retief en L. Cilliers, 'Burial customs and the pollution of death in ancient Rome: procedures and paradoxes': *Acta Theologica* 26.2 (2006) 128-146, aldaar 133; Bodet, 'Dealing with the dead', 138.

droegen (*sandapila*).¹³⁶ Een *sandapila* werd vooral gebruikt door de lagere klassen van de samenleving en het gebruik van een *sandapila* voor een aristocratisch of keizerlijk overleden persoon werd gezien als een vernedering.¹³⁷

De laatste en laagste plek in de hiërarchie werd ingenomen door een aparte groep professionals: de beulen (*carnifices*).¹³⁸ Nu was een beul niet per definitie een professional binnen de uitvaartbranche; hij maakte namelijk geen deel uit van de begrafenisrituelen en evenmin zorgde hij ervoor dat de begrafenisrituelen konden plaatsvinden, zoals een *ustor* ervoor zorgde dat een crematie op een brandstapel plaats kon vinden. Toch zijn er meerdere redenen om de beulen op te nemen in de hiërarchie van uitvaartpersoneel.

Ten eerste moet worden gekeken naar de plaats waar de beulen verbleven. Plautus en Seneca de Oudere vertellen in hun werken waar de beulen zich ophielden: buiten de stadspoorten.¹³⁹ De beschrijving van Plautus doet ook vermoeden dat de beulen zich niet ver buiten de poorten bevonden. Dit was handig als ze snel moesten worden opgeroepen. In het geval van Rome lijkt de meest logische poort hiervoor de Porta Esquilina te zijn geweest; Wiseman stelt in zijn werk dat de werkplek van de *carnifices* net buiten de Porta Esquilina lag.¹⁴⁰ Hetzelfde wordt door Tacitus vermeld in zijn *Annales*:

Er werden door de senaat ook decreten aangenomen die astrologen en magiërs uit Italië verbanden. Eén van hen, Lucius Pituanus genaamd, werd van de Tarpeïsche rots geworpen. Een ander, Publius Marcius, werd nadat de trompetten hadden geklonken volgens oud gebruik door de consuls geëxecuteerd buiten de Porta Esquilina.¹⁴¹

Buiten de Porta Esquilina bevond zich een plek die gereserveerd was voor deze executies en het straffen van slaven in de vorm van kruisiging, levend verbranden en het neerstorten van grote hoogte.¹⁴² Deze plek lag volgens Bodel in de nabijheid van de *puticuli* en fungeerde tevens als plek waar de lichamen van de personen die geen begrafenisrituelen mochten ondergaan bleven liggen om weg te rotten of uit elkaar werden getrokken door wilde beesten.¹⁴³ Juvenalis noemt op zijn beurt de *carnifices* samen met de kistenmakers, een

¹³⁶ Lindsay, 'Death-pollution', 165-6.

¹³⁷ Suetonius, *Domitianus* 17.

¹³⁸ Juvenalis, *Saturam* 8.175.

¹³⁹ Plautus, *Pseudolus* 330-5; Seneca de Oudere, *Controversiae* 1.2.21 noot 3.

¹⁴⁰ T.P. Wiseman, *Catullus and his world: a reappraisal* (Cambridge 1985) 7.

¹⁴¹ Tacitus, *Annales* 2.32.

¹⁴² *Ibidem* 15.60; Bodel, 'Dealing with the dead', 145.

¹⁴³ Bodel, 'Dealing with the dead', 145; Horatius, *Epodon* 5.100.

connectie die volgens Bodel niet alleen een conceptuele, maar ook een topografische verbinding zou kunnen weergeven.¹⁴⁴ In ieder geval is het erg aannemelijk dat de beulen zich net buiten de Porta Esquilina bevonden, net als de uitvaartspecialisten die hun verblijfplaats hadden bij de lucus Libitina. De beulen bevonden zich dus in de buurt van de uitvaartspecialisten en hebben onderdeel uit kunnen maken van deze gemeenschap buiten de stadsmuren.

Een aanwijzing dat beulen contact hadden met het uitvaartpersoneel en een volgende reden voor het opnemen van de beulen in de hiërarchie, wordt gegeven door de *Lex Puteolana*. Het eerste gedeelte van deze wet, de regels 3-10, stelt namelijk verschillende eisen aan de gecontracteerde uitvaartondernemers.¹⁴⁵ Zo moest de contractant ten minste 32 personeelsleden hebben die gezond waren, geen verminkingen hadden en een leeftijd hadden tussen de twintig en vijftig jaar. Deze personen moesten buiten de stad verblijven en mochten niet dichterbij de stad komen dan een bepaalde toren die fungeerde als grensteken. Ze mochten de stad niet betreden tenzij dat noodzakelijk was voor werk; in de stad moesten ze een bepaald hoofddekseel dragen zodat ze herkend konden worden. In deze regels wordt ook vermeld dat de contractant verplicht was personeel en uitrusting voor het straffen van slaven tegen een vast tarief aan private burgers aan te bieden. Het belang van deze regels wordt duidelijk door het noemen van een beul bij dit personeel van de contractant. Niet alleen betekende dit dat de beul contact had met uitvaartpersoneel; doordat de beul onderdeel uitmaakte van het personeel van een contractant, was hij ook onderhevig aan dezelfde leefomstandigheden als het uitvaartpersoneel. De beul had dus gelijke of vergelijkbare leefomstandigheden met die van de uitvaartspecialisten. De nabijheid van de plek waar de beulen verbleven bij de lucus Libitina waar het uitvaartpersoneel zich ophield, het hebben van dezelfde of vergelijkbare leefomstandigheden en de gedeelde verontreiniging veroorzaakt door de dood, zijn genoeg redenen om de beulen op te nemen in de hiërarchie van het uitvaartpersoneel.

Er moet kort worden stilgestaan bij de representativiteit van de *Lex Puteolana*. De wet geeft veel informatie over uitvaartpersoneel, maar de vraag blijft of de bevindingen die worden gedaan op basis van deze tekst ook van toepassing waren op andere steden en in het bijzonder Rome. Bodel zegt over de representativiteit het volgende:

¹⁴⁴ Bodel, 'Dealing with the dead', 145.

¹⁴⁵ F. Hinard en J.C. Dumont, *Libitina. Pompes funèbres et supplicies en Campanie à l'époque d'Auguste* (Parijs 2003) 17-19.

...if the interpretation given above of the phrase *lucar Libitinae* in the inscription of Marius Lupercianus of Bergomum is accepted, then Puteoli was not the only Italian city to boast a local grove of Libitina; and if we can assume, as I think we can, that other Italian municipalities likewise followed Rome in establishing headquarters for their local undertakers at suburban *luci Libitinae*, then the case for viewing Puteoli's grove of Libitina as a product of the special attentions devoted to the town by Augustus becomes less compelling.¹⁴⁶

Volgens Bodel was de lucus Libitina bij Puteoli dus het resultaat van navolging van Rome en niet van speciale aandacht van Augustus. Alhoewel de redenering van Bodel niet gebaseerd is op feiten, maar eerder op een bepaalde interpretatie van bronnen, volgen auteurs de aanname van Bodel en stellen ze dat de eisen en regels van het uitvaartpersoneel van Puteoli ook van toepassing zijn geweest op de uitvaartspecialisten van Rome.

De taken die een *carnifex* moest uitvoeren hadden in de meeste gevallen niets te maken met uitvaarten. Allereerst voerde de *carnifex* logischerwijs executies uit en juist deze handeling maakte van de beul de meest gevreesde persoon van de stad. De verontreiniging van de beul nam naast de doodsverontreiniging een extra dimensie aan. Door het executeren van een veroordeeld crimineel nam de beul de status van deze persoon over en naast de doodsverontreiniging had de beul ook de status van banneling.¹⁴⁷ Bij de bespreking van de verschillende vormen van verontreiniging zal dieper worden ingegaan op de unieke situatie van de beulen.

Naast het executeren van veroordeelde criminelen moest de beul ook het lichaam van de geëxecuteerde opruimen. Als de executie had plaatsgevonden op de hiervoor gereserveerde plek buiten de Porta Esquilina kon na de executie het lichaam blijven liggen. Als de executie in de stad was uitgevoerd, moest het lichaam buiten de stad worden gesleept waar het op de gereserveerde plek kon worden achtergelaten. In de *Lex Puteolana* wordt gezegd dat de persoon die het lichaam van de geëxecuteerde wegsleepte, dit alleen mocht doen als hij rode kleding droeg en een bel luidde.¹⁴⁸ In het werk van Plautus wordt verwezen naar de 'slagers met bellen'; uit de context wordt duidelijk dat hier beulen worden bedoeld.¹⁴⁹ Hieruit kan worden afgeleid dat bellen werden geassocieerd met beulen. De bellen hadden dezelfde functie als de muzikanten tijdens een processie: ze moesten personen waarschuwen voor de naderende verontreiniging. Echter was de verontreiniging van een beul niet beperkt tot

¹⁴⁶ J. Bodel, *Graveyards and groves. A study of the Lex Lucerina* (Cambridge 2004) 74-5.

¹⁴⁷ Bodel, 'Dealing with the dead', 144.

¹⁴⁸ Hinard en Dumont, *Libitina*, 19.

¹⁴⁹ Plautus, *Pseudolus* 330-5.

doodsverontreiniging; er waren meerdere soorten verontreiniging die de status van de beul bepaalden. De verschillende soorten verontreiniging met betrekking tot de dood en het werken met overledenen moeten worden vastgesteld voor een beter begrip van de positie en status van het uitvaartpersoneel.

Verschillende vormen van verontreiniging

Er waren verschillende soorten verontreiniging die een rol hebben gespeeld bij de sociale positie van uitvaartpersoneel in de Oudheid. Deze verschillende soorten verontreiniging zijn een product van de moderne auteurs; in de antieke bronnen komen deze verschillende vormen niet voor. Er zullen drie soorten verontreiniging de revue passeren in dit gedeelte. Allereerst zal de overdrachtsverontreiniging worden behandeld; deze verontreiniging beperkte zich tot de beulen. Daarna zal de morele verontreiniging dat het werk in de uitvaartbranche met zich meebracht onder de aandacht worden gebracht. Hierna zal de religieuze verontreiniging in relatie tot de dood worden besproken waarna nog kort zal worden ingegaan op de verschuiving naar een meer pragmatische manier van handelen bij het verwijderen van lichamen.

De overdrachtsverontreiniging vond met betrekking tot de dood enkel plaats bij de beulen. Met de overdrachtsverontreiniging wordt hier de afkeer van de beul bedoeld door het executeren van een veroordeeld crimineel waarbij de crimineel zijn status overdroeg aan de beul. Deze statusoverdracht dient verder toegelicht te worden. Mommsen stelt dat personen die ter dood werden veroordeeld voor schendingen tegen de staat, werden gewijd aan een bepaalde godheid.¹⁵⁰ In de meeste gevallen werden de veroordeelden gewijd aan de goden van de Onderwereld, maar ook kwamen Jupiter en de vergoddelijkte Caesar voor als wijdinggoden.¹⁵¹ Dit werd volgens Mommsen gedaan zodat de veroordeelde geëxecuteerd kon worden zonder dat het Romeinse volk hoefde te vrezen voor een goddelijke vergelding. De veroordeelde werd een *homo sacer* en kon straffeloos worden gedood.¹⁵² Het straffeloos doden van een gewijd persoon is een aparte situatie aangezien het volgens de Romeinse wet strafbaar was een gewijd object met geweld te behandelen.¹⁵³ Macrobius legt uit waarom dit aanvaard was: de Romeinen veronderstelden dat de gewijde personen hun zielen schuldig

¹⁵⁰ Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht* (Leipzig 1899) 900-4.

¹⁵¹ Mommsen, *Strafrecht*, 903.

¹⁵² Bodel, 'Dealing with the dead', 144; Dionysius van Halicarnassus, *Antiquitates Romanae* 2.10.3.

¹⁵³ Macrobius, *Saturnalia* 3.7.5-7.

waren aan de goden en ze wilden dat deze zielen zo snel mogelijk naar de goden konden worden overgebracht.¹⁵⁴ Hiervoor moest de ziel worden gescheiden van het lichaam; deze taak viel ten deel aan de beul. Bodel stelt dat de benaming van de beulen (*carnifex*: ‘vleesmaker’) van deze rol is afgeleid: de beul scheidde de ziel van het lichaam waardoor het lichaam dat achterbleef niet meer was dan vlees.¹⁵⁵

De rol van de beul was paradoxaal: hij bewees de gemeenschap een dienst door veroordeelde criminelen te executeren en de goden gunstig te stemmen door het overbrengen van gewijde zielen, maar aan de andere kant nam de beul de status over van de veroordeelde en werd zelf een banneling: iemand die daadwerkelijk wettelijk en religieus buiten de gemeenschap stond. Hierdoor was hij het meest gevreesd van alle personen die in contact stonden met doden en de dood. Net als zijn slachtoffer moest hij geweerd worden uit de stad omdat hij anders zijn verontreiniging verspreidde. De bellen en speciale kledij dienden als waarschuwing. Dat de beul erg verontreinigd was en deze verontreiniging besmettelijk was, wordt duidelijk uit een werk van Cicero:

...of ik, degene die niet toestaat dat deze bijeenkomst van burgers wordt verontreinigd door contact met de beul; degene die van mening is dat het Forum van het Romeinse volk moet worden gereinigd van deze sporen van afgrijpselijke misdaden, die jou dringend verzoekt om de bijeenkomst van burgers onbezoedeld te laten.¹⁵⁶

Naast de overdrachtsverontreiniging bestond er ook de zogenaamde morele verontreiniging. Deze verontreiniging had in tegenstelling tot de andere twee vormen van verontreiniging niet per definitie een relatie met de dood. De morele verontreiniging had, zoals de naam suggereert, te maken met de normen, waarden en morele overwegingen van de Romeinse samenleving. Een belangrijke bron met betrekking tot morele verontreiniging vormt de *Tabula Heracleensis*: waarom stonden in deze bron de beroepen veilingmeester; ceremoniemeester bij uitvaarten en uitvaartmedewerker op dezelfde voet? Het argument dat deze beroepen willekeurig zijn gekozen en geen onderlinge relatie hadden, kan niet overeind blijven staan als wordt gekeken naar andere voorbeelden: in Halaesa, een antieke stad op Sicilië, werd iedereen die ooit een beroep had uitgevoerd uitgesloten van lokale ambten.¹⁵⁷ De beroepen genoemd in de *Tabula Heracleensis* moeten dus een relatie hebben gehad met

¹⁵⁴ Macrobius, *Saturnalia* 3.7.5-7.

¹⁵⁵ Bodel, ‘Dealing with the dead’, 144.

¹⁵⁶ Cicero, *Pro Rabirio Perduellionis Reo* 11.

¹⁵⁷ Bodel, ‘Dealing with the dead’, 140.

elkaar. Cicero geeft in één van zijn werken een relatie tussen deze beroepen. In *Pro Publio Quinctio* vergelijkt hij namelijk het bijwonen van een gedwongen veiling met het bijwonen van de eigen uitvaart waarbij de aanwezigen niet vrienden zijn die de laatste eer bewijzen, maar uitdragers die als beulen het lichaam van de overledene (het eigendom) uit elkaar trekken.¹⁵⁸

De verbinding tussen deze drie beroepen had hiernaast te maken met één van de Romeinse economische tegenstrijdigheden: het was niet erg om veel geld te hebben en proberen meer te krijgen dan een ander was geaccepteerd, behalve als dit ten koste ging van een ander persoon. Een voorbeeld van de Romeinse houding ten opzichte van verschillende manieren van geld verdienen wordt naar voren gebracht door Cicero. Beroepen zoals architect en leraar worden als goede beroepen gezien, terwijl beroepen zoals woekeraar en belastinginnehmer als vulgair en negatief worden gezien.¹⁵⁹ De beroepen in de *Tabula Heracleensis* vallen ook onder deze laatste groep beroepen: veilingmeesters verdienden geld door eigendommen van personen te veilen terwijl uitvaartpersoneel geld verdiende door de dood van iemand anders. Seneca stelt dat er op het morele vlak toch nog ergere personen waren; de zogenaamde erfenisjagers. Deze personen hoopten niet dat een hen onbekend persoon stierf, hetgeen het uitvaartpersoneel deed, maar dat een vriend of bekende het leven liet en zij een deel van de erfenis konden opstrijken.¹⁶⁰

Ook in de *Satyricon* van Petronius komen de uitvaartondernemers aan bod. Het werk van uitvaartondernemers wordt in dit werk een *honesta negotiatio* genoemd; een respectabel beroep.¹⁶¹ Courtney stelt in zijn werk dat deze vermelding de vulgaire normen en waarden van Trimalchio's vriendenkring weergeeft: rijkdom is het belangrijkste en elke manier van rijkdom vergaren is respectabel en toegestaan.¹⁶² Door deze verwerpelijke standaarden werden de uitvaartondernemers in de vriendenkring van Trimalchio niet geweerd, maar genoten ze juist enig aanzien.

Dat een persoon begraven als handeling op zichzelf niet negatief was wordt onder andere duidelijk gemaakt door de *Digesten*. Hierin wordt gesteld dat het begraven van een overleden persoon een *negotium humanitatis* was: een daad van menselijkheid.¹⁶³ Dit is haast het tegenovergestelde van een negatieve handeling. De negatieve houding ten opzichte van

¹⁵⁸ Cicero, *Pro Publio Quinctio* 49-50.

¹⁵⁹ Cicero, *de Officiis* 150-1.

¹⁶⁰ Seneca de Jongere, *de Beneficiis* 6.38.4.

¹⁶¹ Petronius, *Satyricon* 38.

¹⁶² E. Courtney, *A companion to Petronius* (Oxford 2001) 87.

¹⁶³ *Digesta* 11.7.14.7.

uitvaartpersoneel lag in het feit dat ze geld vroegen voor een handeling die in principe een verplichting aan de menselijkheid was. Hiernaast stelt Gardner dat de keuze voor de drie beroepen in de *Tabula Heracleensis* gedaan is om corruptie te vermijden aangezien veilingmeesters, ceremoniemeesters en uitvaartpersoneel betaald werk deden voor de lokale autoriteit.¹⁶⁴ De morele verontreiniging verklaard ook het weigeren van het actief uitvoeren van de genoemde beroepen in de *Tabula Heracleensis*: als een persoon zou stoppen met werken als veilingmeester of uitvaartspecialist, viel het bezwaar weg en kon hij zich verkiesbaar stellen. Maar speelde de religieuze verontreiniging die werd veroorzaakt door de dood dan helemaal geen rol bij het beeld van uitvaartpersoneel?

De religieuze verontreiniging speelde zeker een rol bij een overlijden. Contact met de doden had meerdere gevolgen: het had effect op interpersoonlijke relaties, het uitvoeren van officiële verplichtingen werd bemoeilijkt en er was geen contact mogelijk met de goden als verontreiniging door de dood had plaatsgevonden.¹⁶⁵ Deze religieuze verontreiniging had dus vooral gevolgen voor magistraten en priesters. De vele waarschuwingshandelingen, zoals de ciprestak, de muzikanten en de bellen bij beulen, zullen dus in de eerste plaats vooral voor deze personen zijn bedoeld en op de tweede plek voor de andere burgers van de gemeenschap. De religieuze verontreiniging die het uitvaartpersoneel en de beulen met zich meedroegen, moest zo ver mogelijk verwijderd blijven van deze magistraten en priesters aangezien de voorspoed van de staat met deze publieke figuren was verbonden.¹⁶⁶ Zowel Bodel als Lindsay stellen dat het concept van religieuze verontreiniging en de rituelen die hiermee samenhangen erg waren afgezwakt in de tweede eeuw na Christus; de reinigingsrituelen waren rond deze tijd niet meer dan fossielen.¹⁶⁷ Het concept van religieuze verontreiniging was langzaam maar zeker naar de achtergrond verdwenen en een meer pragmatische kijk op de aanwezigheid van de dood had deze plaats ingenomen.¹⁶⁸ Of de problematiek die religieuze verontreiniging met zich meebracht voor magistraten en priesters ook afzwakte in de tweede eeuw na Christus is niet duidelijk; wel kan worden gezegd dat in de eerste eeuw na Christus deze problematiek nog aanwezig was.¹⁶⁹

Deze pragmatische houding tegenover de dood kwam vooral naar voren bij het opruimen van ongewilde lichamen en hoe de Romeinse autoriteiten met deze problemen

¹⁶⁴ J.F. Gardner, *Being a Roman citizen* (Londen 1993) 134.

¹⁶⁵ Retief en Cilliers, 'Burial customs', 128.

¹⁶⁶ Bodel, 'Dealing with the dead', 142.

¹⁶⁷ Ibidem, 134; Lindsay, 'Death-pollution', 166.

¹⁶⁸ Retief en Cilliers, 'Burial customs', 128.

¹⁶⁹ Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 18.119-20.

omgingen. Eerder is gezegd dat graven *loca religiosa* waren. De *puticuli* waar de ongewilde lichamen in verdwenen waren geen *loca religiosa*, maar *loca publica*: plekken die eigendom waren van de *populus Romanus* en konden worden gebruikt door iedereen die Romeins burger was.¹⁷⁰ Bij deze plekken was het niet mogelijk voor private burgers om religieuze rituelen uit te voeren.¹⁷¹ De profane houding van de autoriteiten tegenover de *puticuli* was ook van toepassing op de lichamen die in deze kuilen werden geworpen. Hiernaast zijn er ook inscripties overgeleverd die mensen aansporen geen afval, inclusief lijken, te dumpen op bepaalde plekken buiten de stad, een aanwijzing voor een pragmatische houding tegenover lijken.¹⁷² De ongewilde lichamen in de stad werden door de Romeinse autoriteiten gezien als een praktisch probleem (een opstapeling van lijken) en niet als een probleem dat religieuze verontreiniging veroorzaakte.¹⁷³

Het is zeker dat de hygiënische gevaren van rottende lijken in open kuilen of in de straten van Rome niet bekend waren in de Oudheid. Toch zijn er aanwijzingen voor pragmatisme dat positief was voor de hygiënische omstandigheden buiten de Porta Esquilina. Rond 38 voor Christus zorgde Maecenas voor de sluiting van de *puticuli* buiten de Porta Esquilina en keurde de senaat een decreet goed die crematies binnen een straal van twee mijl van de stad verbood.¹⁷⁴ De geur van rottend vlees en de massacrematies maakten van het gebied buiten de Porta Esquilina een onaangename plek. Horatius beschrijft in één van zijn satiren deze plek: vele lichamen werden hier gedumpt waardoor de grond wit zag van de beenderen.¹⁷⁵ De maatregelen van Maecenas en de senaat veranderden dit. Redenen voor deze maatregelen worden niet gegeven door de antieke bronnen, maar de pragmatische houding van de Romeinse autoriteiten in het achterhoofd houdend, was het verbeteren van publieke plekken niet ondenkbaar als reden.

Conclusie

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de hiërarchie, onderlinge relaties en taken van het uitvaartpersoneel niet eenvoudig zijn vast te stellen. De verschillende rituelen die werden uitgevoerd hadden verschillende uitwerkingen op de personen die ze uitvoerden. Zo was het

¹⁷⁰ Bodel, 'Dealing with the dead', 134.

¹⁷¹ Cicero, *de Legibus* 2.58.

¹⁷² *CIL* 1.838, 1.839, 1.2981.

¹⁷³ Bodel, 'Dealing with the dead', 134.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁵ Horatius, *Saturae* 1.8.5-15.

wassen en parfumeren van een overledene meer verontreinigend dan het leiden van een processie door het directe contact tussen de overledene en de uitvoerder van de rituelen. De verontreiniging van de ceremoniemeesters van een processie, de *dissignatores*, was van een dergelijk klein karakter dat deze personen ook werkzaamheden hadden buiten de uitvaartbranche.

De hogere positie van de *dissignatores* was ook duidelijk binnen de hiërarchie van het uitvaartpersoneel. Deze hiërarchie is gemaakt op basis van de mate van verontreiniging, de taken van de verschillende beroepen en in hoeverre deze personen werden geweerd uit de stad. De *dissignatores*, *praecones*, *artifices* en muzikanten bezetten de hoogste plek binnen deze hiërarchie. Zij waren als enige groep niet alleen werkzaam in de uitvaartbranche, maar ook binnen publieke en private sferen. Ook hadden zij geen of weinig contact met een overledene waardoor hun religieuze verontreiniging tot een minimum werd beperkt of helemaal niet voorkwam. De morele verontreiniging zal dan ook vrijwel de enige verontreiniging zijn geweest voor deze groep. Hierna volgden de specialisten die geen direct contact hadden met de overledene, maar hun werk uitvoerde in de nabijheid van het overleden lichaam. De religieuze verontreiniging was bij deze groep groter in vergelijking met de eerste groep. Onder deze tweede groep bevonden zich de specialisten die in direct contact stonden met de overledenen, zoals de *pollinctores*. De verontreiniging van deze groep was groter dan die van de specialisten die in de nabijheid van overledenen hun werk uitvoerden. Als laatste groep zijn de beulen behandeld. Deze groep werklieden, die om verschillende redenen bij het uitvaartpersoneel zijn betrokken, waren het meest verontreinigd. Niet alleen waren deze personen religieus en moreel erg vervuild, maar door het executeren van veroordeelde criminelen namen zij de status van hun slachtoffer over en waren zij het slachtoffer van overdrachtsverontreiniging; zij vielen officieel buiten de gemeenschap.

De verschillende soorten verontreiniging waar het uitvaartpersoneel aan onderhevig was, waren niet bij elke specialist in dezelfde mate aanwezig. Het negatieve beeld van een *dissignator* werd vooral bepaald door het vragen van geld voor iets dat werd beschouwd als een *negotium humanitatis*; zijn verontreiniging was dus vooral van morele aard. Bij een *pollinctores* speelde de religieuze vervuiling door zijn directe contact met overledenen daarentegen een grotere rol. Hiernaast is ook duidelijk geworden dat de houding ten opzichte van de dood, overledenen en rituelen door de tijd heen veranderde en erg pragmatisch werd. Toch zijn deze bevindingen gedaan op basis van relatief weinig antiek bronnenmateriaal. Een vergelijking met een andere voorouder vererende gemeenschap die overeenkomstige

kenmerken vertoont met de Romeinse gemeenschap aan het einde van de Republiek en het begin van de keizertijd, kan aanvullende informatie opleveren.

De vergelijking met Japan

Nu de Romeinse situatie duidelijk is geworden, zal in dit hoofdstuk de aandacht uitgaan naar de Japanse samenleving en de manier waarop uitvaartpersoneel in deze samenleving hun werkzaamheden uitvoeren. Japan is net als de antieke Romeinse samenleving een voorouder vererende samenleving en bevindingen uit de Japanse situatie zouden tot meer inzichten over de Romeinse situatie kunnen leiden. Dit vergelijkende hoofdstuk is in drie delen verdeeld. Allereerst zal een korte beschrijving worden gegeven van de Japanse huisreligie met betrekking tot de doden. Dit is nodig om de gang van zaken na een overlijden begrijpelijker te maken. Na deze beschrijving zal de gang van zaken bij een Japanse uitvaart worden behandeld en stap voor stap worden uitgelegd. De periode die is gekozen voor de vergelijking met Japan is het einde van de negentiende eeuw tot de hedendaagse situatie. De reden voor deze keuze zijn de grote veranderingen die door de modernisering in de twintigste eeuw hebben plaatsgevonden binnen de uitvaartbranche en de Japanse samenleving als geheel. Ondanks deze veranderingen zijn enkele ideeën over het hiernamaals en de manier waarop iemand moet worden begraven en herdacht blijven bestaan in de Japanse samenleving. In dit gedeelte zal een Japanse uitvaart aan het einde van de negentiende eeuw en een uitvaart heden ten dage worden beschreven om aan te tonen dat er kernaspecten aanwezig zijn in de ceremonies, rituelen en handelingen. Na deze beschrijvingen zal nog kort aandacht worden geschonken aan de veranderingen in de uitvaartbranche en de gedachten over verontreiniging. In het laatste gedeelte van dit hoofdstuk worden vervolgens de overeenkomsten en verschillen behandeld tussen de Japanse en de Romeinse situatie en zal uiteindelijk duidelijk worden of de Romeinse situatie vergelijkbaar is met de Japanse situatie of dat er belangrijke factoren zijn aan te wijzen die de situaties uniek maken.

Voorouderverering in Japan

Er bestaat in Japan geen vaststaand geheel van regels en gebruiken over hoe voorouderverering plaats zou moeten vinden: al binnen een kleine gemeenschap kunnen

verschillende manieren van voorouderverering voorkomen.¹⁷⁶ Toch kan er uit de vele verschillende vormen een algemeen beeld worden geschetst over de manier van voorouderverering in Japan. Binnen de wereld van overleden zielen en huisreligie wordt een onderscheid gemaakt tussen drie groepen. De eerste groep wordt gevormd door de ‘overledenen’.¹⁷⁷ Deze groep bestaat in de eerste plaats uit de zielen van gestorven leden van het huishouden die nog worden herinnerd door levende personen. Hiernaast maken ook de zielen van gestorven niet-leden, waarvoor is gekozen ze te vereren, deel uit van deze groep. Plath benadrukt in deze context de huishoudelijke banden: voor leden *moeten* rituelen worden gehouden terwijl dit voor niet-leden *mag*.¹⁷⁸ De fase van ‘overledene’ is een tijdelijke fase die uiteindelijk moet leiden tot de fase van voorouder.

De tweede groep wordt gevormd door de voorouders. De zielen van de ‘overledenen’ worden uiteindelijk omgevormd tot de zielen van voorouders. Deze overgang neemt jaren in beslag. De transitie van ‘overledene’ naar voorouder vindt in de meeste gevallen pas plaats als alle personen die de ‘overledene’ bij leven kenden gestorven zijn. Op dat moment verliest de ziel zijn individualiteit en wordt hij of zij opgenomen in de ondefinieerbare groep voorouders. De ziel wordt vanaf dit moment niet meer als individu geëerd, maar als geheel: de groep voorouders. Een belangrijk kenmerk van de rituelen en handelingen ten opzichte van de voorouders is het onpersoonlijke karakter tegenover het persoonlijke karakter bij de verering van de zielen van de ‘overledenen’.¹⁷⁹ Of de zielen van gestorven niet-leden uiteindelijk ook deel uit gaan maken van deze groep of terugkeren naar hun eigen huishouden en daar deel uit gaan maken van de groep van voorouders is niet duidelijk. Het is ook mogelijk dat deze zielen deel uit gaan maken van de derde groep.

De derde groep, de buitenstaanders, wordt over het algemeen gezien als een restgroep voor zielen die niet in de eerste en tweede groep vallen. In deze groep vallen de zielen waarvan niet duidelijk is van welk huishouden ze deel uitmaken of waarvan het huishouden is uitgestorven. Hiernaast kunnen ook de zielen van bijvoorbeeld dode gasten zich hier tijdelijk bevinden voordat ze terugkeren naar hun eigen huishouden om daar de plek van ‘overledene’ in te nemen.

¹⁷⁶ R.J. Smith, *Ancestor worship in contemporary Japan* (Stanford 1974) 70-1.

¹⁷⁷ D.W. Plath, ‘Where the family of god is the family: the role of the dead in Japanese households’: *American Anthropologist* 66.2 (1964) 300-317, aldaar 301.

¹⁷⁸ Plath, ‘Where the family of god’, 301.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 303.

De ‘overledenen’, voorouders en buitenstaanders worden door middel van herdenkingstabletten voorgesteld. Deze tabletten zijn erg belangrijk voor de uitvoering van de verschillende rituelen. Er zijn twee verschillende soorten tabletten. Ten eerste zijn er de tijdelijke tabletten die vooral worden gebruikt bij de uitvaart. Dit tijdelijke tablet wordt gedurende de processie door iemand gedragen die achter de overledene loopt. Soms zijn er twee tijdelijke tabletten: één wordt naar het graf gedragen en daar achtergelaten terwijl de andere naar het huis wordt gedragen.¹⁸⁰ Na een bepaalde periode worden deze tabletten vernietigd en vervangen door permanente tabletten: één voor het huisaltaar of de huishoudplank en één voor de tempel. Op de tijdelijke en de permanente tabletten wordt door de priester een postume naam geschreven die de oude naam van de overledene vervangt. De permanente tabletten worden gebruikt voor de rituelen tot het moment dat de ziel wordt opgenomen in de groep van voorouders: op dat moment wordt het permanente tablet vernietigd en worden de rituelen gericht op het gezamenlijke vooroudertablet. De tabletten spelen een grote rol in het leven van de Japanners; ze staan symbool voor de individuele en collectieve doden van het huishouden. Hierdoor zijn de gestorven leden van het huishouden in zekere zin altijd aanwezig. Voor de buitenstaanders zijn er ook tabletten en is er vaak een aparte herdenkingsplank, los van de huishoudplank en buiten het huis. Deze plank is vaak tijdelijk en het is niet geheel duidelijk wanneer deze buitenstaanders verdwijnen. Over het algemeen worden deze zielen gezien als ongelukkig, boos en gefrustreerd, omdat ze door een onwenselijk sterven verwijderd zijn van hun eigen huishouden.¹⁸¹

Er bestaat een belangrijke wisselwerking tussen de levende en dode leden van een huishouden. Plath stelt dat het Japanse huishouden moet worden gezien als een samenwerkingsverband.¹⁸² Alle leden zijn verantwoordelijk voor het welzijn van het huishouden en haar leden. De dode leden nemen over het algemeen de rol aan van morele arbiters en bieden emotionele en psychologische veiligheid voor de levende leden.¹⁸³ De levende leden streven op hun beurt naar succes om de doden niet te beschamen en dragen zorg voor de instandhouding van het huishouden (zowel biologisch als materieel).

Het vereren van de dode leden van het huishouden vindt vooral plaats rond het huisaltaar of de huishoudplank waar de tabletten van de doden zich bevinden. Zo was het

¹⁸⁰ Smith, *Ancestor worship*, 81.

¹⁸¹ Plath, ‘Where the family of god’, 304.

¹⁸² Ibidem, 307-312.

¹⁸³ C. Takeda, ‘Recent trends in studies of ancestor worship in Japan’ in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors* (Den Haag 1976) 129-138, aldaar 136.

gebruikelijk voor Boeddhistische families om op bepaalde dagen voor het ontbijt en het avondeten een klein ritueel te houden bij het huisaltaar waarbij er voedsel, wierook, water, kaarsen en verse bloemen konden worden geofferd.¹⁸⁴ Ook zijn er festivals en andere feestdagen waarbij de doden een belangrijke rol spelen, zoals Midzomer en Nieuwjaar.¹⁸⁵ Over het algemeen overheerst het beeld van de vriendelijke, ondersteunende doden die het beste voor hebben met de levende leden van het huishouden. De doden zullen enkel kwaadaardig worden als ze worden verwaarloosd door hun nakomelingen. Deze kwaadaardigheid uit zich dan voornamelijk in geestverschijningen en familie-ongeluk.

Een Japanse uitvaart: toen en nu

Door de vele regionale verschillen in Japan aan het einde van de negentiende eeuw waren er ook veel verschillende manieren waarop een uitvaart werd uitgevoerd. De volgende beschrijvingen van een uitvaart aan het einde van de negentiende eeuw en een uitvaart in het tegenwoordige Japan zijn enigszins een samenvoeging van verschillende, naast elkaar voorkomende rituelen en handelingen. Dit geldt vooral voor de beschrijving van een uitvaart in de negentiende eeuw; tegenwoordig is er meer uniformiteit op het gebied van uitvaarten door de commercialisering en modernisering van de Japanse uitvaartbranche.

Wanneer een persoon overleed, traden verschillende rituelen en handelingen in werking. Deze rituelen hadden als doel de geest van de overledene te transformeren van gevaarlijke, verontreinigende geest tot beschermende, reine voorouder. Allereerst werd de priester van de boeddhistische tempel waar de overledene toe behoorde op de hoogte gesteld van het overlijden.¹⁸⁶ Deze priester werd gevraagd om een ‘kussensoetra’ op te lezen, de overledene een volgeling van Boeddha te maken en als teken van het lidmaatschap van de tempel de overledene een postume boeddhistische naam te geven die op twee verschillende tabletten werd aangebracht.¹⁸⁷ Ook was het gebruikelijk om bij een overlijden zogenaamde *kichū*papiertjes te bevestigen aan elk huishoudschrijn om de Shintogoden en de geesten van de ‘overledenen’ en de voorouders te beschermen tegen verontreiniging tijdens de driedaagse

¹⁸⁴ M. Fujii, ‘Maintenance and change in Japanese traditional funerals and death-related customs’: *Japanese Journal of Religious Studies* 10.1 (1983) 39-64, aldaar 45.

¹⁸⁵ H. Ooms, ‘A structural analysis of Japanese ancestral rites and beliefs’ in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors* (Den Haag 1976) 61-90, aldaar 68.

¹⁸⁶ A. Campbell, ‘Ancestor worship’ in: Idem (ed.), *Japan: an illustrated encyclopedia* (Tokyo 1993) 36.

¹⁸⁷ Fujii, ‘Maintenance and change’, 42.

uitvaartperiode.¹⁸⁸ Er werden ook aan de buitenkant van het huis *kichū*papiertjes bevestigd om buitenstaanders te waarschuwen voor de aanwezigheid van een lijk en geest die verontreiniging konden veroorzaken.¹⁸⁹ De betekenis van *kichū* is te vertalen als ‘rouwend’, maar betekent letterlijk ‘onder taboe’.¹⁹⁰ Het lichaam kon na het overlijden ook worden verplaatst naar een afgelegen locatie buiten de gemeenschap waar het lichaam en het hoofd van het huishouden tijdens de rouwperiode verbleven.¹⁹¹ De verschillende afspraken voor een uitvaart en de verschillende uitvaartbenodigdheden zoals herdenkingstabletten en doodskisten werden door gemeenschapsorganisaties voor hun rekening genomen.¹⁹²

Op het moment dat de priester werd geïnformeerd van het overlijden, vonden er tegelijkertijd verschillende rituelen plaats rondom het lichaam van de overledene. Het lichaam werd traditioneel gewassen door de vrouwen van het huishouden tijdens een ritueel genaamd *yukan*.¹⁹³ Tijdens dit ritueel werd het lichaam gewassen met zogenaamd ‘omgekeerd water’. Dit was lauw water dat niet op de normale manier lauw was gemaakt, door koud water bij warm water te voegen, maar door warm water bij koud water te voegen. Dit omkeren van de alledaagse procedure kwam bij meerdere rituelen tijdens de uitvaart- en rouwprocedure voor en had voor de deelnemers een beschermde functie tegen de doodsverontreiniging.¹⁹⁴

Na het wassen van het lichaam werd de overledene aangekleed, gekist en opgebaard. Ook tijdens deze handelingen vonden omkeringsrituelen plaats. Zo werd de overledene met het hoofd naar het noorden geplaatst; een positie die tijdens het slapen nooit mocht worden ingenomen.¹⁹⁵ Bij het aankleden van het lichaam werd de kimono linksom geslagen in plaats van rechtsom en het klapscherm dat in de kamer werd geplaatst bij de overledene werd ondersteboven geplaatst. Bezoekers die hun laatste eer bewezen aan de overledene betraden het huis zonder hun schoeisel te verwijderen.

Tijdens de opbaarperiode konden belangstellenden de laatste eer bewijzen aan de overledene. Het kwam voor dat de familie tijdens deze periode niet week van de kant van de overledene, zelfs niet 's nachts. Vooral het ritueel *tsuuya*, wat zich vrij laat vertalen als

¹⁸⁸ E. Norbeck, ‘Pollution and taboo in contemporary Japan’: *Southwestern Journal of Anthropology* 8.3 (1952) 269-285, aldaar 274.

¹⁸⁹ Norbeck, ‘Pollution’, 274-5.

¹⁹⁰ Ibidem, 275.

¹⁹¹ Ibidem, 278.

¹⁹² H. Nakamaki, ‘Continuity and change: funeral customs in modern Japan’: *Japanese Journal of Religious Studies* 13.2-3 (1986) 177-192, aldaar 178.

¹⁹³ M. Rowe, ‘Stickers for nails: the ongoing transformation of roles, rites and symbols in Japanese funerals’: *Japanese Journal of Religious Studies* 27.3-4 (2000) 353-378, aldaar 366.

¹⁹⁴ Rowe, ‘Stickers for nails’, 366.

¹⁹⁵ Smith, *Ancestor worship*, 94.

‘wake’, kwam vaak voor.¹⁹⁶ Tijdens dit ritueel, dat een uiting was van respect en liefde voor de overledene, bleven familieleden de hele nacht bij het lichaam om de geest van de overledene gerust te stellen en te beschermen tegen boze geesten. Het idee dat het lichaam voor enige tijd het doelwit kon zijn van boze geesten was wijdverbreid. De messen en andere wapens die bij het lichaam werden gelegd tijdens de opbaarperiode moesten eveneens ervoor zorgen dat de boze geesten geen kwaad konden doen.¹⁹⁷

Op de derde dag na het overlijden vond de uitvaart plaats. Op deze dag werd de kist gesloten met stenen in plaats van hamers. Deze stenen werden vervolgens met de kist begraven als inhumatie werd toegepast.¹⁹⁸ Vervolgens kon een gat worden gemaakt in de muur van de kamer waardoor de kist naar buiten werd gedragen.¹⁹⁹ Ook kon een tijdelijke poort worden gemaakt van riet of bamboe die na de uitvaart werd afgebroken. Voor de kist de kamer had verlaten, werd hij echter eerst nog rondgedragen door de kamer. Al deze handelingen hadden als doel de geest van de overledene te verwarren.²⁰⁰ De geest moest zijn verbinding met de wereld loslaten en de associatie met het lichaam moest worden doorbroken. Soms werd het lichaam erg stevig vastgebonden, haast mishandeld, om de geest te verwarren en zijn terugkeer naar het huis te voorkomen.²⁰¹ Tijdens de uitvaart werd in de tuin van het huis een klein vuurtje van rijststro ontstoken en een bord kapotgemaakt. De gedachte achter deze rituelen was dat als deze drie ongelukkige gebeurtenissen (een sterfgeval, een vuur en het breken van een voorwerp) tegelijk plaatsvonden, ze in de nabije toekomst niet opnieuw zouden gebeuren.²⁰² Wanneer de kist het huis had verlaten en de processie was gestart, werd het gedeelte van de tuin waar de kist was geweest schoongeveegd. Dit werd gedaan als reinigingsritueel en als handeling om de terugkeer van de geest te voorkomen door de voetstappen naar het huis uit te wissen.

Dit schoonvegen gebeurde ook met het pad dat de kist tijdens de processie had afgelegd. Tijdens de processie van het huis van de overledene naar de laatste rustplaats speelden de priesters op instrumenten.²⁰³ Achter de priesters bevond zich de overledene die

¹⁹⁶ T. Maeda, ‘Ancestor worship in Japan: facts and history’ in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors* (Den Haag 1976) 139-162, aldaar 140.

¹⁹⁷ Maeda, ‘Ancestor worship’, 140.

¹⁹⁸ Smith, *Ancestor worship*, 93.

¹⁹⁹ Maeda, ‘Ancestor worship’, 139-140.

²⁰⁰ Smith, *Ancestor worship*, 71.

²⁰¹ Maeda, ‘Ancestor worship’, 140.

²⁰² Norbeck, ‘Pollution’, 275.

²⁰³ Rowe, ‘Stickers for nails’, 363.

waarschijnlijk werd gedragen door leden van de gemeenschap.²⁰⁴ Vlak achter de overledene bevond zich de naaste familie en de andere belangstellenden. De familie hield de herdenkingstabletten vast waar de postume naam van de overledene op stond geschreven.²⁰⁵ De rituelen bij het graf zijn enigszins onduidelijk. Wel is bekend dat er een vuur werd ontstoken; waarschijnlijk was dit onderdeel van een reinigingsritueel bij het graf.²⁰⁶ De dragers van de kist deden bij het graf hun schoeisel uit dat als verontreinigd werd gezien en lieten dit achter bij het graf of wierpen het in zee.²⁰⁷ Als de overledene werd gecremeerd, verzamelde de familie de asresten na de crematie.²⁰⁸ Deze asresten werden in de meeste gevallen in een urn gedaan en op het moment dat de overledene een permanent tablet kreeg werden ze bijgezet in het familiegraf.²⁰⁹ Aan het einde van de ceremonie bij het graf werden de twee herdenkingstabletten gescheiden, een symbolische weergave van de scheiding van lichaam/as en geest/ziel: één tablet bleef achter bij het graf (lichaam/as) terwijl de ander werd teruggebracht naar het huis (geest/ziel).²¹⁰ Tijdens de terugweg van het graf naar het huis konden de deelnemers een andere weg kiezen dan ze op de heenweg hadden afgelegd; nog een handeling bedoeld om de geest te verwarren en zijn terugkeer naar het huis te voorkomen.²¹¹

Bij het binnentreden van hun huis na een uitvaart gooiden alle belangstellenden zout over hun schouder als reinigingsritueel.²¹² De naaste familieleden en andere personen die een actieve rol hadden uitgeoefend tijdens de uitvaart namen aanvullende maatregelen. Zo namen zij een bad, besprenkelden ze hun kleding met zout en staken ze een ‘nieuw’ vuur aan.²¹³ De gedachte dat een overlijden een vuur onrein maakte, kwam veel voor en eten bereiden boven een onrein vuur of het eten van voedsel dat was bereid boven een onrein vuur werd gezien als erg verontreinigend.²¹⁴

Het herdenkingstablet dat werd meegenomen van het graf naar het huis werd bij terugkomst op een tijdelijke herdenkingsplank dichtbij het huisaltaar of de huishoudplank

²⁰⁴ Norbeck, ‘Pollution’, 276.

²⁰⁵ Smith, *Ancestor worship*, 81.

²⁰⁶ Ibidem, 93.

²⁰⁷ Ibidem, 94; Norbeck, ‘Pollution’, 276.

²⁰⁸ Smith, *Ancestor worship*, 71.

²⁰⁹ Ibidem, 74.

²¹⁰ Ooms, ‘a structural analysis’, 66.

²¹¹ Smith, *Ancestor worship*, 71.

²¹² Ibidem, 93-4.

²¹³ Norbeck, ‘Pollution’, 275.

²¹⁴ Ibidem, 279.

gezet.²¹⁵ Op deze plank bleef het tijdelijke tablet, in het geval van een mannelijke overledene, 49 dagen na het overlijden staan; voor vrouwen bedroeg deze periode 35 dagen.²¹⁶ Tijdens deze periode werden elke zeven dagen rituelen uitgevoerd die de ziel van de overledene moesten helpen de rang van de ‘overledenen’ te bereiken. Tijdens deze rituelen bezocht de familie het graf waar wierook en verse bloemen werden geofferd en eventueel soetras werden opgelezen door een priester.²¹⁷ De periode van 49 of 35 dagen was een ongemakkelijke periode die werd veroorzaakt door de aanwezigheid van een dwalende ziel. In theorie waren de zielen van de overledenen altijd enigszins aanwezig in het huis, maar tijdens de periode na een overlijden heerste er een gespannen en onzekere sfeer.²¹⁸ De geest van de overledene kon in deze periode kwaad in de zin hebben, maar dat kon worden voorkomen door de verschillende rituelen op de vaste tijdstippen uit te voeren.

Na 49 of 35 dagen eindigde de onzekere periode en werd de overledene opgenomen in de rang van ‘overledenen’. Deze transitie werd gemarkeerd door een ritueel waarin het tijdelijke herdenkingstablet werd vernietigd en vervangen door een permanent tablet.²¹⁹ De periode tussen de teraardebestelling of crematie en het ritueel op de 49e of 35e dag werd gezien als de periode waarin de verontreiniging het sterkst was.²²⁰ Het karakter van de ziel is door dit laatste ritueel in plaats van gevaarlijk en onstabiel, beschermend en ongevaarlijk geworden. De tijdelijke herdenkingsplank werd weggehaald en het permanente tablet werd op de huishoudplank of het huisaltaar geplaatst. De ziel werd vanaf dit moment herdacht op verschillende vaststaande momenten.

Deze terugkerende rituelen waren drieërlei: maandelijks en jaarlijkse sterfdagrituelen, serierituelen en kalenderbepaalde rituelen. Traditioneel werd voor elk ontbijt en avondmaal eerst een kort ritueel gehouden voor het huisaltaar waarbij voedsel, wierook, water, kaarsen en verse bloemen werden geofferd.²²¹ Tijdens de maandelijks en jaarlijkse sterfdagrituelen werden deze rituelen uitgebreid met het oplezen of zingen van een soetra. De serierituelen konden op alle of enkele volgende momenten voorkomen: de 100^e dag na het overlijden, de 1^e, 3^e, 7^e, 13^e, 17^e, 23^e, 27^e, 33^e en 50^e jaarlijkse sterfdag.²²² Tijdens dit ritueel werden

²¹⁵ Ooms, ‘a structural analysis’, 66.

²¹⁶ Smith, *Ancestor worship*, 92.

²¹⁷ Ibidem.

²¹⁸ Ooms, ‘a structural analysis’, 68.

²¹⁹ Fujii, ‘Maintenance and change’, 44.

²²⁰ Ibidem.

²²¹ Ibidem, 45.

²²² Ibidem, 45-6.

vrienden, buren en andere kennissen van de familie thuis uitgenodigd en werd er wierook geofferd. Ook las een priester enkele soetras op.

De rituelen die door de kalender werden bepaald vormden de grootste groep rituelen. Deze rituelen zijn te verdelen in vier aparte rituelen/feestdagen: Nieuwjaar (1-3 januari), bon of Midzomer (13-15 augustus) en de lente- en herfst-equinoxen (18-24 maart en 20-26 september).²²³ Tijdens Nieuwjaar stonden de doden niet erg centraal: voor veel huishoudens was het gebruikelijk om maaltijden te delen en offers te brengen aan de doden, maar het wel of niet uitvoeren van deze rituelen verschilde per huishouden.²²⁴ De rituelen die werden uitgevoerd tijdens de equinoxen waren meer gericht op de doden. Tijdens deze feestdagen waren er in de boeddhistische tempels speciale diensten. De familieleden woonden deze diensten bij waarna ze richting de graven van de dode familieleden gingen. Bij het graf werd wierook gebrand, werden gebeden uitgesproken en werd de grafsteen schoongemaakt. Ook werd er een korte soetra door de priester opgelezen.²²⁵

Het bonfestival was verreweg het belangrijkste festival voor de ‘overledenen’ en voorouders. Er werd aangenomen dat tijdens dit festival de zielen van de doden terugkeerden naar hun huizen. De familie ging aan de vooravond van dit festival met lantaarns naar de begraafplaats om de zielen te verwelkomen.²²⁶ Ook was het gebruikelijk om wierook te branden bij het graf en water te plengen.²²⁷ Thuis werden het huisaltaar en de herdenkingstabletten afgestoft. De tabletten werden op een apart altaar geplaatst, samen met speciale voedseloffers.²²⁸ De zielen van de ‘overledenen’ die voor de eerste maal deelnamen aan het bonfestival werden speciaal behandeld. De tabletten van deze zielen kregen een speciale plek en genoten speciale aandacht.

Na 33, 50 of in sommige gevallen 100 jaar na het overlijden vond het laatste individuele ritueel plaats voor de overledene.²²⁹ Tijdens dit ritueel, dat bekend staat als *tomurai age* of *toikiri*, verloor de ziel zijn individualiteit en werd hij of zij opgenomen in de anonieme, eeuwige groep van voorouders.²³⁰ Het individuele tablet van de overledene werd vernietigd.²³¹ Rituelen werden vanaf dit moment gericht op het gezamenlijke tablet van de

²²³ Smith, *Ancestor worship*, 98.

²²⁴ Ibidem, 99.

²²⁵ Fujii, ‘Maintenance and change’, 46.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ Smith, *Ancestor worship*, 99.

²²⁸ Fujii, ‘Maintenance and change’, 46.

²²⁹ Campbell, ‘Ancestor worship’, 36.

²³⁰ Ibidem.

²³¹ Plath, ‘Where the family of god’, 302.

voorouders. Met dit laatste ritueel kwam een einde aan de verschillende rituelen die door het overlijden van een persoon in gang werden gezet.

Een uitvaart in het hedendaagse Japan is niet compleet anders dan een uitvaart aan het einde van de negentiende eeuw. Veel rituelen en handelingen die zijn beschreven bij een uitvaart ruim een eeuw geleden komen tegenwoordig ook nog voor. Toch zijn er enkele opvallende verschillen waarneembaar die van belang zijn voor de ontwikkeling van de doodsverontreiniging.

Als er tegenwoordig een Japanner overlijdt, vinden meteen twee handelingen plaats. Allereerst moet een bepaalde ‘autoriteit’, bijvoorbeeld een arts als het overlijden in een ziekenhuis heeft plaatsgevonden of een huisarts als het overlijden thuis heeft plaatsgevonden, een overlijdensakte opstellen.²³² Deze overlijdensakte wordt aan het hoofd van het huishouden gegeven die op zijn beurt deze akte aan de gemeente overhandigd zodat een verlot tot crematie of inhumatie kan worden opgesteld. Zonder dit verlot mag het lichaam niet gecremeerd of begraven worden.

Hiernaast wordt het lichaam vrijwel meteen gewassen. Het omkeringsritueel maakt hier geen deel meer van uit. Het komt steeds meer voor dat professionals deze taak op zich nemen; de vrouwen van de familie nemen geen deel aan deze handeling. Naast het feit dat de professionals deze handeling uitvoeren, hebben ze ook geen enkele vorm van rituele bescherming tijdens het wassen van het lichaam; ze gebruiken geen ‘omgekeerd water’ en dragen geen speciale rituele kleding, maar gebruiken water en zeep en dragen doktersjassen.²³³ Het is voor de familie eventueel mogelijk om toch deel te nemen aan deze handeling nadat de professionals al enige handelingen hebben verricht, zoals de eerste lichaamssappen verwijderen, maar dit is optioneel. Als de overledene in een ziekenhuis is overleden, wordt het lichaam in het ziekenhuis gereinigd met alcohol voordat het eventueel nogmaals wordt gewassen.²³⁴

Tegelijk met het aanvragen van het verlot en het wassen van het lichaam, worden ook de personen die van het overlijden moeten weten op de hoogte gesteld. Tegenwoordig kan ook de priester nog verwittigd worden, maar dit is lang niet meer vanzelfsprekend. Heden ten dage wordt steeds vaker een uitvaartleider na het overlijden op de hoogte gesteld die de familie bijstaat met het regelen van een uitvaart en steeds meer de taken van de familie en de

²³² Fujii, ‘Maintenance and change’, 42.

²³³ Rowe, ‘Stickers for nails’, 366.

²³⁴ Nakamaki, ‘Continuity and change’, 184.

priester op zich neemt.²³⁵ Steeds vaker komt het voor dat de nabestaanden de kennis over de uitvoering en betekenis van de rituelen niet bezitten en de uitvaartleider dit moet uitleggen aan de nabestaanden.²³⁶ Dit verlies van kennis wordt doorgaans verklaard door de snelle urbanisatie en modernisering na de Tweede Wereldoorlog die naast dit verlies van kennis ook voor een afname van traditionele normen en waarden heeft gezorgd.²³⁷ De uitvaartondernemingen en de uitvaartleiders bezitten deze kennis nog wel en worden door nabestaanden ingeschakeld om een uitvaart op de juiste manier te laten verlopen. Tegenwoordig wordt ook steeds vaker gebruikt gemaakt van zogenaamde ‘*gojokai*’; uitvaartorganisaties die voor een maandelijkse contributie een complete uitvaart aanbieden. Vooral bij stedelingen zijn deze organisaties erg in trek.²³⁸

Na het wassen van de overledene wordt de overledene aangekleed, gekist en opgebaard. In deze handelingen zijn weinig verschillen te zien ten opzichte van de uitvaartrituelen aan het einde van de negentiende eeuw. Ook tegenwoordig wordt bijvoorbeeld gelet op de richting waarin de overledene wordt gelegd en wordt er wierook gebrand. Toch wordt tijdens de opbaarperiode de kist afgesloten met een deksel. In dit deksel zit een klein raampje waardoor de overledene zichtbaar is.²³⁹ Tijdens de opbaarperiode vindt een wake plaats waarbij belangstellenden de mogelijkheid hebben afscheid te nemen.

Op de dag van de uitvaart wordt een dienst gehouden. Deze kan plaatsvinden in het huis van de overledene, maar dit komt tegenwoordig steeds minder voor door de, vooral in de stedelijke gebieden, kleiner geworden huizen.²⁴⁰ De dienst vindt in dat geval plaats in de tempel of in een uitvaartcentrum. Tijdens deze diensten heeft de priester een kleine rol; hij vertelt een kort levensverhaal en plaatst de overledene in de handen van Boeddha zodat de overledene zijn reis naar de andere wereld kan beginnen.²⁴¹ De nabestaanden branden wierook, offeren bloemen tijdens de dienst en uiten condoleances rechtstreeks gericht aan de overledene.²⁴² Na de dienst blijven de naaste familieleden achter en wordt de kist voor de laatste maal geopend. Op dit moment kan de naaste familie voor de laatste maal de overledene

²³⁵ Rowe, ‘Stickers for nails’, 359-360.

²³⁶ Ibidem, 360.

²³⁷ Ibidem, 359.

²³⁸ Nakamaki, ‘Continuity and change’, 188.

²³⁹ Fujii, ‘Maintenance and change’, 57.

²⁴⁰ Ibidem, 49; Rowe, ‘Stickers for nails’, 356.

²⁴¹ Fujii, ‘Maintenance and change’, 43.

²⁴² Ibidem.

zien, afscheid nemen en de overledene bedekken met bloemen. Hierna wordt de kist definitief gesloten door spijkers die met een steen in het deksel worden geslagen.²⁴³

Tegenwoordig komt een traditionele processie naar de plek van crematie of naar het graf, afgezien van de meest afgelegen gemeenschappen, niet meer voor. De reden voor het verdwijnen van de processie is de opkomst van de lijkwagen en het verplaatsen van crematoria en begraafplaatsen naar de randen van de steden.²⁴⁴ Na de dienst wordt de kist in de lijkwagen geplaatst en wordt de overledene naar het crematorium of de begraafplaats gebracht. Alleen de naaste familieleden vergezellen de overledene naar het crematorium of begraafplaats.²⁴⁵ Een processie bestaat tegenwoordig uit de lijkwagen met daarachter meerdere zwarte taxi's of personenbusjes met in de voorste taxi de naaste familieleden en de erfgenaam die de herdenkingstablet en een foto van de overledene bij zich heeft.²⁴⁶ Het besturen van de lijkwagen wordt, net als andere rituelen en handelingen, overgelaten aan professionals.

Het overgrote merendeel van de lijkwagens rijdt naar crematoria; cremeren is in Japan tegenwoordig verreweg de meest voorkomende manier van lijkbezorging.²⁴⁷ Terwijl het crematieproces start, zingt de priester een soetra. Als de crematie is voltooid en de asresten voldoende zijn afgekoeld, nemen de nabestaanden de asresten uit de oven en plaatsen deze in een urn.²⁴⁸ Dit gebeurt over het algemeen in tweetallen en de botresten worden van één stel stokjes doorgegeven naar een ander stel stokjes: een manier van doorgeven die in het dagelijks leven als taboe wordt gezien. De urn wordt hierna voor 35 of 49 dagen voor het huishoudaltaar geplaatst of gedurende deze periode opgeslagen in het tempelmagazijn, totdat de tijd is aangebroken om de urn bij te zetten in het familiegraf. Als de urn wordt bijgezet in het familiegraf wordt nog wel een andere weg teruggenomen, net als bij de processie bij een uitvaart aan het einde van negentiende eeuw. Het bijzetten van de as gebeurt tegenwoordig wel steeds sneller na de uitvaart, soms zelfs op de dag van de uitvaart. Fujii stelt dat dit te wijten is aan de afname van de gedachte van doodsverontreiniging.²⁴⁹ Het inkorten of geheel verdwijnen van bepaalde rituelen heeft volgens Fujii tot gevolg dat de betekenis van de doodsverontreiniging steeds vager wordt en de gedachte over deze verontreiniging verdwijnt.

²⁴³ Fujii, 'Maintenance and change', 43.

²⁴⁴ Rowe, 'Stickers for nails', 361.

²⁴⁵ Fujii, 'Maintenance and change', 49.

²⁴⁶ Rowe, 'Stickers for nails', 362.

²⁴⁷ Fujii, 'Maintenance and change', 47.

²⁴⁸ Ibidem, 43-4.

²⁴⁹ Ibidem, 50.

De rituelen die plaatsvinden gedurende de eerste 35 of 49 dagen en de andere rituelen die de overledene tot een voorouder moeten maken, worden ook nu nog uitgevoerd, ondanks het gebrek aan kennis van deze rituelen. De betekenis van de rituelen is bij de mensen verdwenen en wordt door de uitvaartondernemingen door middel van folders en informatiebladen aan de nabestaanden duidelijk gemaakt.²⁵⁰

Kijkend naar de veranderingen tussen de twee uitvaarten is duidelijk geworden dat er rituelen zijn weggevallen, maar dat sommige rituelen nog worden uitgevoerd. De gedachten van verontreiniging die de rituelen in het leven hebben geroepen, zijn echter grotendeels verdwenen. Het besef van doodsverontreiniging is in Japan sterk afgenomen gedurende de twintigste eeuw. Toch kunnen door middel van de verschillende rituelen enkele kenmerken van de Japanse doodsverontreiniging worden vastgesteld die op hun beurt kunnen worden vergeleken met de Romeinse perceptie van doodsverontreiniging. Zijn er opmerkelijke overeenkomsten en verschillen te zien tussen deze twee vormen van doodsverontreiniging en kunnen deze bevindingen iets nieuws bijdragen aan het beeld van de Romeinse doodsverontreiniging? Dit zijn vragen die nu zullen worden onderzocht.

Verontreiniging door de dood: Rome en Japan

In dit gedeelte zullen de twee voorouder vererende samenlevingen worden vergeleken op verschillende vlakken. Er zal allereerst worden gekeken naar de bron van de doodsverontreiniging. Hierna zal de aard van de doodsverontreiniging in beide samenlevingen naar voren komen. Vervolgens zal worden gekeken naar de plek die de uitvaartverzorgers innamen in de samenleving en de redenen voor het (voort)bestaan van deze professionals. De verschillende rituelen die verontreiniging moesten voorkomen of opheffen zullen ook naar voren komen en als laatste zal worden gekeken naar het algemene karakter van voorouderverering in beide samenlevingen.

Het lichaam vormde in beide samenlevingen de bron van de doodsverontreiniging. In de Romeinse samenleving is dit duidelijk door de lage status binnen de hiërarchie van uitvaartpersoneel voor uitvaartprofessionals die direct contact hadden met het dode lichaam, zoals *pollinctores* en *vespillones*. Ook in de Japanse situatie zien we dat het lichaam de verontreinigende factor was. Dit is vooral zichtbaar in het Japanse gebruik van een afgezonderde, afgelegen verblijfplaats voor de overledene en het hoofd van het huishouden bij

²⁵⁰ Rowe, 'Stickers for nails', 360.

een overlijden. Deze verblijfplaatsen hadden vaak de vorm van kleine hutjes of schuurtjes en konden worden gebouwd naast het graf van de overledene.²⁵¹ De meest voorkomende naam voor deze hutjes of schuurtjes is *moya*, een benaming die kan worden vertaald als ‘*imi*-huis’.²⁵² De term *imi* wordt door Norbeck vertaald als taboe of onthouding.²⁵³ De hutjes of schuurtjes kunnen dus worden gezien als de plek waar de taboe, oftewel het lichaam, zich bevond. Het lichaam, de bron van de verontreiniging, werd verwijderd uit de gemeenschap en geplaatst in deze *moya*.

In Japan was echter de fysieke afstand tot het lichaam niet de enige graadmeter van verontreiniging; ook de relationele afstand tot de overledene speelde mee in de mate van verontreiniging. De familieleden die relationeel het dichtst bij de overledene stonden, waren het meest en het langst verontreinigd. De lengte van de verontreinigingsperiodes kende veel regionale verschillen; toch bedroeg een verontreinigingsperiode voor de naaste familie in de meeste gevallen 49 dagen.²⁵⁴ Dat in Japan de relationele afstand tot de overledene een rol speelde, kan ook worden afgeleid uit het gebruik van reine en onreine vuren. Het was na een overlijden voor de erfgenaam of de gehele naaste familie verboden eten te bereiden boven een vuur dat ook werd gebruikt door niet-familiaire personen van de gemeenschap, waaronder ook de personen die de familie hielpen bij het regelen van de uitvaart.²⁵⁵ De erfgenaam of de familie moesten hun eten apart bereiden, boven het onreine vuur van het huishouden. Ook het nuttigen van het voedsel moest apart plaatsvinden.

Uit het voorgaande is ook duidelijk geworden dat de Romeinse doodsverontreiniging meerdere aspecten had terwijl in Japan enkel de religieuze verontreiniging een rol speelde. Zo was uitvaartpersoneel in Rome zowel moreel als religieus verontreinigd. Een beul was door zijn unieke situatie zelfs aan een drievoudige verontreiniging onderhevig: morele, religieuze en overdrachtsverontreiniging. In Japan kwam enkel de religieuze verontreiniging voor. Bij een overlijden was het erg belangrijk dat de Shintogoden en het huisaltaar met de ‘overledenen’ en voorouders moesten worden beschermd tegen de doodsverontreiniging. Het gebruik van de *kichū*papiertjes om de huisschrijnen en de Shintogoden te beschermen tegen deze verontreiniging is hiervan een voorbeeld. Hiernaast was het voor verontreinigde personen ook verboden om Shintoschrijnen buiten het huishouden te bezoeken.²⁵⁶ Als de

²⁵¹ Norbeck, ‘Pollution’, 278.

²⁵² Ibidem.

²⁵³ Ibidem, 269.

²⁵⁴ Ibidem, 278.

²⁵⁵ Ibidem.

²⁵⁶ Fujii, ‘Maintenance and change’, 44.

periode van verontreiniging eindigde na de 35 of 49 dagen na het overlijden, werd de verontreiniging opgeheven en was contact met de goden weer mogelijk.

Op het gebied van uitvaartpersoneel zijn er belangrijke verschillen en overeenkomsten vast te stellen. Het uitvaartpersoneel in Rome werd door de hogere klassen gebruikt als een manier om de prestige van de familie te vergroten en was hierdoor één van de vele instrumenten die kon worden ingezet binnen de aristocratische competitie. Het uitvaartpersoneel werd vanaf de late Republiek vooral door de rijke en gegoede klassen van de Romeinse samenleving ingehuurd. Personen uit lagere klassen huurden deze personen ook in als de mogelijkheid zich voordeed; een gedachte dat de verschillende rituelen en handelingen enkel door de familie moesten worden uitgevoerd was in Rome niet aanwezig. Het uitvaartpersoneel zorgde er ook voor dat de naaste familie de doodsverontreiniging door direct contact bespaard bleef. De opkomst van het professionele uitvaartpersoneel was enigszins wenselijk doordat het een nieuwe mogelijkheid was voor de aristocratische families om elkaar de loef af te steken bij de grote aristocratische uitvaarten. Hiernaast was het inhuren van uitvaartpersoneel een manier om niet in direct contact te staan met het lichaam en de doodsverontreiniging enigszins te beperken. Het professionele uitvaartpersoneel in Rome vond dus zijn plek in de samenleving door de aristocratische competitiedrang en de wens om doodsverontreiniging te vermijden.

In Japan bestond een andere situatie. Pas na de Tweede Wereldoorlog was in Japan sprake van een professionele uitvaartbranche. Voorheen werd de familie bijgestaan door leden van een organisatie die was gebaseerd op gemeenschapsbanden. Deze organisatie zorgde voor alle uitvaartbenodigdheden zoals kisten, bloemen en herdenkingstabletten, maar leverde ook arbeid in de vorm van een graf graven of de kist naar het graf dragen.²⁵⁷ Een uitvaart was een gemeenschapsaangelegenheid en werd daarom gezien als een verantwoordelijkheid voor de hele gemeenschap. Er was geen behoefte om bepaalde uitvaarten prestigieuzer uit te voeren dan andere; het was van belang om de overledene op een juiste manier te laten beginnen aan zijn reis tot voorouder en op de juiste manier zijn lichaam te verwijderen. Een professionele uitvaartbranche vond in Japan dus geen ingang omdat de gemeenschap de familie bijstond bij een overlijden. Pas na het verdwijnen van de hechte gemeenschapsstructuur na de Tweede Wereldoorlog door de urbanisatie en de modernisering kwam een professionele uitvaartbranche in Japan op. Tegelijkertijd nam het besef van doodsverontreiniging echter ook

²⁵⁷ Rowe, 'Stickers for nails', 354; Fujii, 'Maintenance and change', 56.

sterk af waardoor er geen professionele uitvaartbranche is die wordt geweerd op basis van contact met overledenen.

Kijkend naar de verschillende rituelen die de doodsverontreiniging moesten voorkomen, inperken of opheffen binnen de twee samenlevingen, zijn er veel parallellen zichtbaar. In beide samenlevingen werd de bron van de verontreiniging, het lichaam, snel na het overlijden verwijderd. In Rome vond een uitvaart maximaal zeven dagen na het overlijden plaats, maar dit kwam vooral voor bij de hogere klassen voor wie een lange opbaarperiode gebruikelijk was.²⁵⁸ Voor degenen die geen tijd en geld hadden voor een opbaarperiode, zal de uitvaart snel na het overlijden hebben plaatsgevonden. In Japan werd het lichaam van de overledene drie dagen na het overlijden verwijderd uit de samenleving.

In beide samenlevingen werden ook maatregelen getroffen die de verspreiding van de verontreiniging moesten voorkomen. Zo dienden de *kichū*papiertjes in de Japanse samenleving als waarschuwing voor de aanwezigheid van een dood lichaam en kleedden verontreinigde personen zich op een sombere manier om anderen duidelijk te maken dat ze verontreinigd waren.²⁵⁹ Vrouwen die verontreinigd waren door een sterfgeval in de familie bedekten hun haren wanneer ze buitenshuis gingen.²⁶⁰ Ook in Rome waren maatregelen zichtbaar die buitenstaanders op de hoogte moesten stellen van de aanwezigheid van een overledene, in de vorm van de dennentakken en de ciprestak bij de ingang van het huis.²⁶¹ Ook zijn parallellen te zien bij de opheffing van de verontreinigingsperiode. In Japan eindigde deze periode voor de naaste familie op het moment dat de overledene werd opgenomen in de groep ‘overledenen’ en de as werd bijgezet in het familiegraf.²⁶² In Rome eindigde de verontreinigingsperiode op de negende dag na de uitvaart met een maaltijd en offers bij het graf.²⁶³ Vanaf dit moment had de overledene de status van voorouder bereikt. Dus zowel in Japan als in Rome eindigde de verontreinigingsperiode op het moment dat de geest van de overledene niet meer gevaarlijk was, maar was opgenomen in de huisreligie; als voorouder in het geval van Rome en als ‘overledene’ in het geval van Japan.

Alhoewel in beide samenlevingen de voorouders een belangrijke plek innamen en op meerdere momenten in het jaar terugkeerden bij belangrijke festivals en feestdagen, zijn er bij een sterfgeval wel verschillende rituelen ten opzichte van de geest van de overledene

²⁵⁸ Graham, *The burial of the urban poor*, 28.

²⁵⁹ Fujii, ‘Maintenance and change’, 44.

²⁶⁰ Norbeck, ‘Pollution’, 278.

²⁶¹ Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 16.40, 16.139.

²⁶² Norbeck, ‘Pollution’, 278.

²⁶³ Graham, *The burial of the urban poor*, 36.

zichtbaar. In Rome werd de periode tussen het overlijden en de crematie of inhumatie gekenmerkt door rouw en uitingen van verdriet. De *praeficiae* waren nadrukkelijk aanwezig tijdens de opbaarperiode door middel van luidruchtige rouwklachten.²⁶⁴ In Japan werd er uiteraard ook gerouwd, maar de periode werd niet enkel gekenmerkt door rouw. De rituelen die waren gericht aan de geest van de overledene hadden voor het grootste gedeelte een liefdevolle of respectvolle aard. Een voorbeeld hiervan was het ritueel *tsuuya*. Niet alleen werd dit ritueel uitgevoerd om het lichaam te beschermen tegen boze geesten; het moest de geest van de overledene ook geruststellen, omdat die waarschijnlijk van slag was door het overlijden en de overgang naar een andere manier van bestaan.²⁶⁵ Het kwam zelfs voor dat de partner of de erfgenaam de nacht doorbracht op hetzelfde matras als de overledene; een teken van een sterke emotionele, liefdevolle band tussen overledene en nabestaande. In Japan werden dus verschillende liefdevolle rituelen gericht aan de overledene waardoor de periode tussen overlijden en lijkbezorging niet enkel uit rouw bestond, terwijl in Rome deze rituelen ontbraken.

De vergelijking met Japan heeft in mijn ogen de importantie van de morele verontreiniging in de Romeinse samenleving benadrukt. Zowel in de Japanse als de Romeinse samenleving verloor de religieuze verontreiniging na verloop van tijd haar belang bij het overlijden van een persoon. In Japan zien we dat na de opkomst van een professionele uitvaartbranche de professionals op geen enkele manier werden geweerd of als verontreinigend werden gezien. De enige negatieve klanken ten opzichte van uitvaartpersoneel in Japan hebben een ambivalent karakter en worden bepaald door een NIMBY-gedachte: Japanners zien zichzelf niet werken in de uitvaartbranche en blijven er liever ver vandaan, maar zien wel in dat het werk is dat moet gebeuren.²⁶⁶ Ook in Rome is door Bodet en Lindsay duidelijk geworden dat de religieuze verontreiniging steeds verder afzwakte totdat in de tweede eeuw na Christus het concept van religieuze verontreiniging haast niet meer voorkwam.²⁶⁷ Toch bleef de positie van uitvaartpersoneel in Rome slecht en bleven ze geweerd worden uit de stad. Dit moet in mijn ogen vooral het gevolg zijn geweest van de morele verontreiniging en de rol die deze morele verontreiniging speelde in de Romeinse samenleving.

²⁶⁴ Varro, *de Lingua Latina* 7.70.

²⁶⁵ Maeda, 'Ancestor worship', 140.

²⁶⁶ D. Tanaka, 'Working of funeral homes. Between dignity of death and commercialism in work for the dead' in: H. Suzuki (ed.), *Death and dying in contemporary Japan* (Londen 2013) 83-101, aldaar 86.

²⁶⁷ Bodet, 'Dealing with the dead', 134; Lindsay, 'Death-pollution', 166.

Conclusie

De voorouderverering in Japan is van een heel ander karakter dan de voorouderverering in Rome. Zo is duidelijk geworden dat een overledene in Japan een lange weg af moet leggen voordat hij of zij daadwerkelijk de rang van voorouder heeft behaald. De rang 'overledene' is een tussenvorm die in de Romeinse variant van voorouderverering ontbrak. Toch zorgen de voorouders in beide samenlevingen voor emotionele veiligheid en brengt de wisselwerking tussen levenden en voorouders een honger naar succes en eer met zich mee.

De organisatie en uitvoering van een uitvaart verschilde op belangrijke punten. Zo was er lange tijd geen professionele uitvaartbranche in Japan en is duidelijk geworden dat in de Japanse samenleving enkel sprake is van religieuze verontreiniging bij een overlijden. Het professionele uitvaartpersoneel is in Japan nooit geweest en kon pas na de Tweede Wereldoorlog een plek in de Japanse samenleving innemen door het wegvallen van gemeenschapsstructuren. Ook is naar voren gekomen dat in Japan de geest van de overledene anders wordt bekeken dan in Rome. Door middel van bepaalde rituelen en voorwerpen wordt de geest van de overledene beschermd en gerustgesteld na het overlijden; rituelen en voorwerpen die in de Romeinse variant van voorouderverering ontbraken.

Ondanks de vele verschillen kwamen ook veel overeenkomsten naar voren. De doodsverontreiniging die voortkwam uit een sterfgeval eindigde op het moment dat de geest van de overledene was gereinigd en ontdaan van zijn gevaarlijke karakter. Zowel in Japan als Rome werd door middel van verschillende rituelen geprobeerd de verontreiniging duidelijk te maken en niet verder te verspreiden. De bron van de verontreiniging was het lichaam van de overledene en rituelen en handelingen gericht op de verontreiniging richtten zich vaak op het lichaam.

Eindconclusie

In de voorgaande hoofdstukken is geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag hoe de verschillende uitvaartspecialisten in het antieke Rome functioneerden en wat de reden was voor de negatieve relatie tussen deze specialisten en de Romeinse gemeenschap. Er is gebruik gemaakt van drie deelvragen die ervoor moesten zorgen dat de hoofdvraag zo volledig mogelijk kan worden beantwoord. In deze eindconclusie zullen eerst per deelvraag de belangrijkste bevindingen naar voren komen. Hierna zal als laatste de hoofdvraag worden beantwoord.

Allereerst is gekeken naar een Romeinse uitvaart en de verschillende verontreinigende handelingen die het uitvaartpersoneel uitvoerden tijdens een uitvaart. Vanaf de *conclamatio* was het huishouden waarin het sterfgeval had plaatsgevonden *funestus*. Zowel de leden van het huishouden als de overledene bestonden in een marginale staat. Ze werden geweerd uit vrees voor de verontreiniging die de dood met zich meebracht. De verschillende uitvaartspecialisten voerden hun werkzaamheden tijdens een uitvaart uit binnen deze staat van *funestus* waardoor ook zij verontreinigd raakten.

Vanaf het einde van de Republiek namen de uitvaartspecialisten steeds meer taken van de familieleden over bij een sterfgeval. Het inhuren van deze professionals was echter alleen gebruikelijk voor de goeude en rijkere Romeinse burgers. De doorsnee Romein had geen geld voor het inhuren van deze professionals en geen tijd voor een uitgebreide uitvaart. Bij alle mogelijke onderdelen van een uitvaart konden professionals aanwezig zijn. Tijdens een processie liepen bijvoorbeeld verschillende muzikanten voor de baar uit. Als de overledene een aristocraat was, kon deze groep worden uitgebreid met dansers, mimespelers en acteurs die de voorouders naspeelden.

Nadat het lichaam was bezorgd door middel van crematie of inhumatie en de deelnemers aan de uitvaart huiswaarts keerden, begonnen de verschillende reinigingsrituelen. Deze reinigingsrituelen eindigden op de negende dag na de uitvaart. Vanaf dit moment eindigde de staat van *funestus* en waren alle begrafenisrituelen voltooid: de overledene werd nu gezien als voorouder. De verontreinigde staat eindigde echter niet voor de uitvaartspecialisten; zij waren geen onderdeel van de reinigingsrituelen.

Na het vaststellen van een duidelijk beeld van een Romeinse uitvaart, is gekeken in hoeverre de verschillende verontreinigende handelingen die uitvaartspecialisten uitvoerden tijdens een uitvaart daadwerkelijk bijdroegen aan het negatieve beeld van

uitvaartondernemers. Het is duidelijk geworden dat de verontreiniging van het uitvaartpersoneel tijdens uitvaartwerkzaamheden werd veroorzaakt door het werkzaam zijn in de uitvaartbranche en door het contact dat ze hadden met dode lichamen. Er is echter wel een verschil te zien tussen verschillende soorten uitvaartpersoneel op dit gebied. Een *dissignator* genoot enigszins een hogere sociale positie in vergelijking met een *pollinator*. De lage status van de *pollinator* en de hogere status van de *dissignator* werd onder andere bepaald door het directe of indirecte contact met de overledene. Professionals die direct contact hadden met de overledene werden door de gemeenschap geweerd op basis van dit directe contact en door hun werkzaamheden in de uitvaartbranche. De professionals die geen direct contact hadden met de overledene werden door de gemeenschap enkel geweerd door hun werkzaamheden in de uitvaartbranche. Een belangrijke graadmeter voor de mate van verontreiniging was de fysieke afstand tot het dode lichaam.

Toch was het negatieve beeld van het uitvaartpersoneel niet alleen gebaseerd op hun relatie en associatie met de dood en de verontreiniging die daaruit voortkwam. Uit de *Tabula Heracleensis* is namelijk naar voren gekomen dat vooral het actief uitvoeren van werkzaamheden in de uitvaartbranche als kwalijk werd gezien en niet zozeer de verontreiniging die werd veroorzaakt door het contact met het dode lichaam. Het feit dat het wel of niet actief uitvoeren van werkzaamheden in de uitvaartbranche een rol speelde, toont dat de verontreiniging veroorzaakt door het dode lichaam een ondergeschikte rol speelde. De uitvaartspecialisten waren immers door het ontbreken van reinigingsrituelen altijd verontreinigd. Dit speelde echter een kleine rol; als de uitvaartspecialisten niet actief waren in de uitvaartbranche, was het bekleden van een politiek ambt toegestaan.

De sociale hiërarchie die binnen de groep van uitvaartspecialisten bestond, was gebaseerd op het directe of indirecte contact met het lichaam en het werkzaam zijn in enkel de uitvaartbranche of ook in andere private of publieke sferen. Bovenaan in de hiërarchie stonden de professionals die geen direct contact hadden met de overledenen en op meerdere gebieden werkzaam waren. Uit onder andere grafstenen blijkt dat professionals werkzaam in deze bovenste groep inderdaad een hogere status hadden.

De laagste plek werd ingenomen door de beulen. De beulen hadden te maken met een aparte soort verontreiniging; de overdrachtsverontreiniging. Deze verontreiniging was tot de beul beperkt; doordat hij de status overnam van degene die hij executeerde, stond de beul buiten de gemeenschap. Toch werden uitzonderingen gemaakt voor het weren van de beul als hij taken uit moest voeren binnen de gemeenschap; als dit gebeurde moest de beul duidelijk

aangeven dat hij verontreinigd was. Dit gebeurde door het luiden van bellen en het dragen van speciale kledij.

Toch komt de morele verontreiniging naar voren als de belangrijkste reden voor de negatieve houding tegenover het uitvaartpersoneel. Deze verontreiniging werd veroorzaakt doordat het uitvaartwerk zoals het werd uitgevoerd door de uitvaartspecialisten in strijd was met de Romeinse normen, waarden en gebruiken. Het was ten eerste verwerpelijk om geld te verdienen ten koste van een ander persoon en ten tweede was geld vragen voor een 'daad van menselijkheid' (*negotium humanitatis*), zoals bijvoorbeeld een medemens op een gepaste manier begraven of cremieren, moreel onaanvaardbaar. Deze twee redenen maakten in de ogen van de Romeinen het uitvaartpersoneel moreel verwerpelijke lieden die beter buiten de gemeenschap konden blijven. De morele verontreiniging verklaart hiernaast ook de scheiding tussen actieve en niet-actieve werkzaamheden in de uitvaartbranche in de *Tabula Heracleensis*. Deze bron laat namelijk zien dat als uitvaartpersoneel niet meer actief werkzaamheden uitvoerde binnen de uitvaartbranche, en de specialisten in principe de morele verontreiniging verloren, er geen reden was om deze personen te weren uit de gemeenschap.

Naast de morele en overdrachtsverontreiniging speelde ook de religieuze verontreiniging een rol. Deze verontreiniging was vooral van belang voor de relatie met de goden. Vooral magistraten en priesters wiens contact met de goden van belang was voor het welzijn van de Romeinse staat moesten beschermd worden tegen de religieuze verontreiniging die werd veroorzaakt door het dode lichaam. Het concept religieuze verontreiniging en de reinigingsrituelen die ermee waren verbonden, waren in de tweede eeuw na Christus sterk afgezwakt. Toch bleef de positie van uitvaartpersoneel in die tijd onveranderd; een aanwijzing dat de negatieve houding tegenover uitvaartpersoneel uit een andere hoek afkomstig was. Op hetzelfde moment dat de religieuze verontreiniging afnam, nam de pragmatische houding van de Romeinen ten opzichte van dode lichamen toe.

Als laatste is een vergelijking gemaakt met een andere voorouder vererende samenleving om via vergelijkingen tot nieuwe inzichten over de Romeinse situatie te komen. De Romeinse situatie is in dit laatste gedeelte vergeleken met de Japanse situatie. De vergelijking met Japan heeft tot verschillende inzichten geleid. Zo werd in Japan, net als in Rome, het lichaam gezien als de bron van de verontreiniging. Het gebruik van *imi*-huisjes zodat het lichaam buiten de gemeenschap kon worden geplaatst is hier een voorbeeld van. Naast de fysieke afstand tot het lichaam speelde in Japan ook de relationele afstand tot de

overledene een grote rol in de mate en duur van de verontreiniging. In Japan was de naaste familie het langst en meest verontreinigd.

Ook is duidelijk geworden dat in Japan er enkel sprake was van religieuze verontreiniging; de Shintogoden en de voorouders moesten worden beschermd tegen de verontreiniging. Als de aanname klopt dat de negatieve houding ten opzichte van uitvaartpersoneel in Rome vooral door de morele verontreiniging werd veroorzaakt, dan zou in Japan, door het ontbreken van deze morele verontreiniging, de houding tegenover uitvaartpersoneel positief moeten zijn geweest en zouden ze niet moeten zijn geweerd uit de gemeenschap. Deze aanname wordt bevestigd: in Japan bestond er geen negatief beeld van uitvaartpersoneel. In beide samenlevingen zien we dat de religieuze verontreiniging afnam. Toch is duidelijk geworden dat de houding van de gemeenschap ten opzichte van uitvaartpersoneel erg verschilde tussen de twee samenlevingen; in Rome werd het uitvaartpersoneel na de afname van de religieuze verontreiniging nog steeds als negatief beschouwd, terwijl in Japan geen negatieve houding te zien was.

Kortom, voor de Romeinse situatie geldt dat de hiërarchie van de uitvaartondernemers werd ingericht op basis van de mate van verontreiniging, de verschillende taken en in hoeverre deze professionals werden geweerd uit de stad. De professionals die naast werkzaamheden in de uitvaartbranche ook in andere publieke en private sferen werkzaam waren, stonden bovenaan in deze hiërarchie terwijl de personen die direct contact hadden met de overledenen en enkel werkzaam waren in de uitvaartbranche op de onderste plekken van deze hiërarchie stonden.

De belangrijkste reden voor de negatieve houding ten opzichte van uitvaartpersoneel in het antieke Rome was de morele verontreiniging. De negatieve relatie tussen de gemeenschap en de uitvaartondernemers werd veroorzaakt door het feit dat de uitvaartondernemers geld vroegen voor een handeling die vanzelfsprekend moest zijn en het feit dat ze geld verdienden ten koste van iemand anders. Het belang van religieuze verontreiniging werd steeds kleiner naarmate de notie van deze verontreiniging verder afnam, terwijl de mate van morele verontreiniging en de slechte positie van uitvaartpersoneel onveranderd bleef.

Literatuurlijst

- Bandinelli, R.B. (ed.), *Sculture municipali dell'area sabellica tra l'età di Cesare e quella di Nerone* (Rome 1966).
- Berends, O. en Hausmaninger, H. (eds.), *Corpus juris civilis: Digesta XI-XX* (Heidelberg 1999).
- Bodel, J., *Graveyards and groves. A study of the Lex Lucerina* (Cambridge 2004).
- Bodel, J., 'Death, the afterlife and other last things: Rome' in: S.I. Johnston (ed.), *Religions of the ancient world: a guide* (Cambridge 2004) 489-492.
- Bodel, J., 'Dealing with the dead: undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome' in: V.M. Hope en E. Marshall (eds.), *Death and disease in the ancient city* (Londen 2000) 128-151.
- Bodel, J., 'Death on display: looking at Roman funerals' in: B. Bergmann en C. Kondoleon (eds.), *The art of ancient spectacle* (New Haven 1999) 259-282.
- Campbell, A., 'Ancestor worship' in: Idem (ed.), *Japan: an illustrated encyclopedia* (Tokyo 1993) 36.
- Cook, J.G., 'Crucifixion as spectacle in Roman Campania': *Novum Testamentum* 54.1 (2012) 68-100.
- Courtney, E., *A companion to Petronius* (Oxford 2001).
- Crawford, M.H., 'Lex Coloniae Genetivae Iuliae' in: Idem (ed.), *Roman statutes I* (Londen 1996) 393-454.
- Crawford, M.H., 'XII Tabulae' in: Idem (ed.), *Roman statutes II* (Londen 1996) 555-722.
- Degrassi, C.A., *Corpus Inscriptionum Latinarum I² pars II fasc. IV* (Berolini 1986).
- Flower, H.I., *Ancestor masks and aristocratic power in Roman culture* (Oxford 1996).
- Freyberger, K.S. en Sinn, F., *Die Grabdenkmäler 2: die Ausstattung des Hateriergrabes* (Mainz am Rhein 1996).
- Fujii, M., 'Maintenance and change in Japanese traditional funerals and death-related customs': *Japanese Journal of Religious Studies* 10.1 (1983) 39-64.
- Gardner, J.F., *Being a Roman citizen* (Londen 1993).
- Graham, E.-J., 'From fragments to ancestors: re-defining the role of *os resectum* in rituals of purification and commemoration in Republican Rome' in: M. Carroll en J. Rempel (eds.), *Living through the dead: burial and commemoration in the classical world* (Oxford 2011) 91-109.

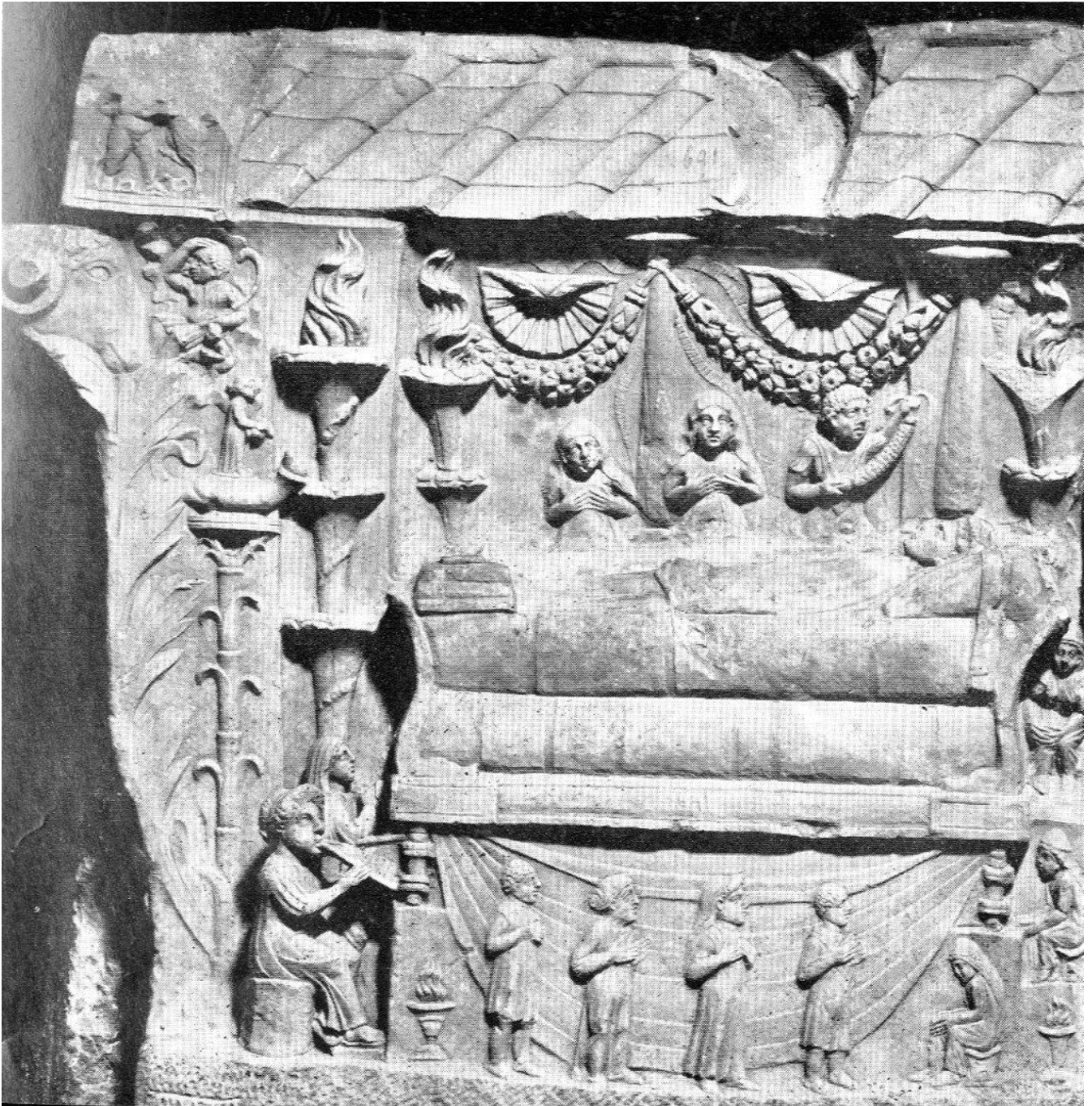
- Graham, E.-J., *The burial of the urban poor in Italy in the late Roman Republic and early empire* (Oxford 2006).
- Henzen, G., Huelsen, C. en Mommsen, Th. (eds.), *Corpus Inscriptionum Latinarum I² pars I* (Berolini 1893).
- Hinard, F. en Dumont, J.C., *Libitina. Pompes funèbres et supplicies en Campanie à l'époque d'Auguste* (Parijs 2003).
- Hope, V.M., 'At home with the dead: Roman funeral traditions and Trimalchio's tomb' in: J.R.W. Prag en I. Repath (eds.), *Petronius: a handbook* (Chichester 2009) 140-160.
- Hope, V.M., *Roman death: the dying and the dead in ancient Rome* (Londen 2009).
- Hope, V.M., *Death in ancient Rome: a sourcebook* (Londen 2007).
- Jackson, J., *Tacitus: Annals I-III* (vert. Londen 1931).
- Jensen, W.M., *The sculptures of the tomb of the Haterii II* (Ann Arbor 1978).
- Kent, R.G., *Varro: On the Latin language* (vert. Londen 1938).
- Keyes, C.W., *Cicero: On the Laws* (vert. Londen 1928).
- Kierdorf, W., *Laudatio funebris: Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede* (Meisenheim am Glan 1980).
- King, J.E., *Cicero: Tusculan disputations* (vert. Londen 1927).
- Kyle, D.G., *Spectacles of death in ancient Rome* (Londen 1998).
- Lee, G., *Tibullus: Elegies* (vert. Liverpool 1975).
- Lindsay, H., 'Death-pollution and funerals in the city of Rome' in: V.M. Hope en E. Marshall (eds.), *Death and disease in the ancient city* (Londen 2000) 152-172.
- Maeda, T., 'Ancestor worship in Japan: facts and history' in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors* (Den Haag 1976) 139-162.
- Mommsen, Th., *Römisches Strafrecht* (Leipzig 1899).
- Mommsen, Th., *Römisches Staatsrecht I* (Leipzig 1876).
- Mustakallio, K., 'Roman funerals: identity, gender and participation' in: K. Mustakallio, J. Hanks, H.-L. Sanio, en V. Vuolanto (eds.), *Hoping for continuity. Childhood, education and death in Antiquity and the Middle Ages* (Rome 2005) 179-190.
- Nakamaki, H., 'Continuity and change: funeral customs in modern Japan': *Japanese Journal of Religious Studies* 13.2-3 (1986) 177-192.
- Nicolet, C. en Crawford, M.H., 'Tabula Heracleensis' in: M.H. Crawford (ed.), *Roman statutes I* (Londen 1996) 355-391.

- Norbeck, E., 'Pollution and taboo in contemporary Japan': *Southwestern Journal of Anthropology* 8.3 (1952) 269-285.
- Noy, D., "'Half-burnt on an emergency pyre": Roman cremations which went wrong': *Greece and Rome* 47.2 (2000) 186-196.
- Noy, D., 'Building a Roman funeral pyre': *Antichthon* 44 (2000) 30-45.
- Ooms, H., 'A structural analysis of Japanese ancestral rites and beliefs' in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors* (Den Haag 1976) 61-90.
- Plath, D.W., 'Where the family of god is the family: the role of the dead in Japanese households': *American Anthropologist* 66.2 (1964) 300-317.
- Polfer, M., 'Reconstructing funerary rituals: the evidence of *ustrina* and related archaeological structures' in: J. Pearce, M. Millet en M. Struck (eds.), *Burial, society and context in the Roman World* (Oxford 2000) 30-37.
- Retief, F.P. en Cilliers, L., 'Burial customs and the pollution of death in ancient Rome: procedures and paradoxes': *Acta Theologica* 26.2 (2006) 128-146.
- Rolfe, J.C., *Suetonius: Lives of the caesars* (vert. Cambridge 1914).
- Rowe, M., 'Stickers for nails: the ongoing transformation of roles, rites and symbols in Japanese funerals': *Japanese Journal of Religious Studies* 27.3-4 (2000) 353-378.
- Scott, J.E., 'Roman music' in: E. Wellesz (ed.), *New Oxford history of music. Volume I: ancient and oriental music* (Londen 1957) 404-420.
- Smith, R.J., *Ancestor worship in contemporary Japan* (Stanford 1974).
- Spruit, J.E., Feenstra, R. en Bongenaar, K.E.M. (eds.), *Corpus juris civilis: Digesta I-X* (Zutphen 1998).
- Takeda, C., 'Recent trends in studies of ancestor worship in Japan' in: W.H. Newell (ed.), *Ancestors* (Den Haag 1976) 129-138.
- Tanaka, D., 'Working of funeral homes. Between dignity of death and commercialism in work for the dead' in: H. Suzuki (ed.), *Death and dying in contemporary Japan* (Londen 2013) 83-101.
- Toynbee, J.M.C., *Death and burial in the Roman world* (Londen 1971).
- Watson, J.L., 'Funeral specialists in Cantonese society: pollution, performance and social hierarchy' in: J.L. Watson en E.S. Rawski (eds.), *Death ritual in late imperial and modern China* (Oxford 1988) 109-134.
- Watts, N.H., *Cicero: Pro Rabirio Perduellionis Reo* (vert. Cambridge 1931).
- Wheeler, A.L., *Ovid: Tristia* (vert. Cambridge 1924).

Wiseman, T.P., *Catullus and his world: a reappraisal* (Cambridge 1985).

Bijlage 1

Het reliëf van de tombe van de Haterii.

Bijlage 2

Het reliëf van de sarcofaag van Amiternum.

